

RIGÓ Balázs
PhD, adjunktus
ELTE ÁJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.14

Az apaszerep funkciói és az engedelmesség foka a kora újkori államelméletekben¹

The Functions of the Role of the Father and the Levels of Obedience in the Early Modern Theories of the State

In the early modern theories of the state, thinking about governance started from the idea of body politic, through the introduction of passions and the family, to the patriarchal theory of the state, in which the monarch governs the people as a family as head of the family. To the head of the family, like to the monarch, the members of the family, like the people, owe obedience according to the laws of nature. The family has become the interpretative framework for the description of society, in which the monarch, by right of his supremacy, has been transformed into the head of the family. At the same time, the concept of the head of the family has undergone a significant change. The change in the role of the father has been accompanied by a change in the content of obedience as well.

Keywords: father, obedience, More, Machiavelli, Erasmus, Bodin, Montaigne, Bacon, Filmer

1. Bevezető

A kora újkori államelméletekben a kormányzásról való gondolkodás a korporációs eszmétől indulva, az érzelmek és a család bevezetésén keresztül eljutott a patriarchális államelméletig, amelyben az uralkodó családfőként kormányozza a népet mint családot. A családfőnek csakúgy, mint az uralkodónak pedig a családtagok, ahogy a nép is a természet törvényei szerint engedelmisséggel tartozik. Természetesen, ahogy a jó kormányzásról való gondolkodás a *corpus*, az érzelmek és a család fogalmával telítődött, úgy, ezzel párhuzamosan az apa fogalmának és szerepének is egyre nagyobb jelentőség jutott. Az elmélet összetevőinek a változása eltérő módon alakult. A *corpus* érzelmekkel egészült ki, majd az érzellemmel bíró fizikai test, azaz a teljes ember családdá növekedett. A társadalom leírásának értelmezési keretévé a család vált, amelyben az uralkodó, felsősege jogán családfővé alakult át. A családfő fogalma ugyanakkor jelentős változáson ment keresztül. Az apaszerep változásával szerves egységben az engedelmisség tartalma is eltérően alakult. Ebből kifolyólag, bár izgalmas a kizárólag az abszolút engedelmisség. Az alábbiakban a terjedelmi korlátokra tekintettel, hiszen a kora újkori panteon kimeríthetetlen, a patriarchális államelmélet és az engedelmisség összekapcsolása révén a variációk szem előtt tartásával a legizgalmasabbnak tartott szerzőket és gondolataikat vizsgáljuk meg, annak elismerésével, hogy a kimaradtakból is hasonlóan izgalmas összeállítást lehetett volna végezni.

* ORCID ID: 0000-0003-0112-9546.

¹ A tanulmány rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.

2. Machiavelli

Machiavelli a közmondásos olasz nagycsalád szülőházájának a képviselőjeként érdekes módon nem jutott el az állam és a kormányzás patriarchális módon való értelmezéséhez. Az ő fejedelme egy határozott, az érzelmekkel manipuláló, gátlástalan, célratörő személy, akinek a megítélésénél és értékelésénél semmi más, kizárólag az elért eredmény számít.² Ha tekintetbe vesszük, hogy Itáliában valóban családok kezében voltak az oligarchikus városköztársaságok, akkor *Machiavellitől* az állam család képére vetített analógiájának a hiánya igazán meglepő. Hiszen az itáliai állapotokat ismerve, a párhuzam a család, az állam és a kormányzás között több mint kézenfekvő, a valóság volt. Ugyanakkor éppen *Machiavelli* volt az, aki a politika tudományát és a kormányzás, hatalomgyakorlás törvényszerűségeit objektív módon valamint elsőként igyekezett leírni.³

Az események vizsgálatának ebbe az úttörő, sőt forradalmi látásmódjába,⁴ amely a politikatudomány létrejöttét is jelentette, nem igazán fért bele az uralkodó atyai személyéből, annak családfői mivoltából fakadó értelmezés. Ha ugyanis *Machiavelli* az uralkodó atyai szerepéből indult volna ki, akkor önellentmondásba került volna, hiszen ebben az esetben nem a hatalomgyakorlás törvényszerűségei, sem a történelmet alakító fejedelem, hanem a fejedelem és az alattvalók családi közösségének a viszonyrendszere lett volna a döntő.⁵ Az apafogalom *Machiavelli* műveiben a családehoz hasonlóan csak elvétve jelenik meg, bár a hagyományos alapítástörténet felidézésekor természetesen nem hiányozhat.⁶ A fejedelem apaszereppel történő felruházása például a félelemnél és az értelmetlen belföldi erődtételeknél kerül előtérbe, amikor *Machiavelli* óvja az uralkodót attól, hogy szükségtelen erőfitogtatással hergelje lázadásra az alattvalókat.⁷

Machiavellinél a fejedelem eszköztárából a szeretet célja⁸ az engedelmisség elérése. Az apa szerep és funkció kevés felbukkanása *Machiavelli* gondolataiban a továbbiakban éppen az engedelmisség kivívásával kapcsolatos, amikor régi római hadvezéreket hasonlít össze egymással.⁹ Az erős, apját és hazáját szerető, az időseket tisztelő hadvezér parancsnoki hatalommal a kezében elvárja, hogy mások is olyanok legyenek, mint ő. Mivel lelke erős, parancsa is erős lesz, aminek megtartását kemény kézzel követeli meg, hogy ne érje csalódás. Ennek oka, hogy csak az várhat engedelmisséget, aki maga is képes parancsolni, ehhez azonban szükséges az alárendeltek és a parancsnok közötti arányok pontos felmérése. A parancsoláshoz és ezáltal az engedelmisség megköveteléséhez minden esetben szükséges a kellő távolság köztük, máskülönben a parancsnok ne is követeljen engedelmisséget.¹⁰

A patriarchális államelmélet elemeivel ellentétben az engedelmisség fogalma és annak elérése, lévén a fejedelem hatékony hatalomgyakorlásának az egyik eszköze, és ezért egyben annak célja, számos alkalommal és kifejezetten részletes okfejtések keretében kerül elő a vonatkozó

² SKINNER, Machiavelli 58–65. ALMÁSI, Az értelem kalandjai 154–178.

³ ALMÁSI, Az értelem kalandjai 123.

⁴ SKINNER, Machiavelli 58–65.

⁵ ALMÁSI, Az értelem kalandjai 24–25.

⁶ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv XI. 124–125.

⁷ MACHIAVELLI, Beszélgetések II. könyv XXIV. 300. Vö. SKINNER, Machiavelli 99–100.

⁸ Vö. KARDOS, Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása 340.

⁹ MACHIAVELLI, Beszélgetések III. könyv XXII. 390.

¹⁰ MACHIAVELLI, Beszélgetések III. könyv XXII. 390–391. Vö. SKINNER, Machiavelli 80.

forrásokban. Így például az állam és a főhatalom kialakulásáról írt levezetésében ahol utóbbiakat a véletlennek tulajdonította, a hagyományos, az emberek kiszolgáltatottsága miatti védelem szükségessége mellett *Machiavellinél* ezzel egyenrangú párhuzamban a főhatalomnak alávetett engedelmisség is szükséges feltétel, éppen a védelem követelménye miatt.¹¹ A vezetők szükségessége a védelmet biztosító hadseregben különösen nyilvánvaló, azonban úgy a társadalomban, mint a hadseregben a rendhez szükséges a hierarchia, hiszen a hadseregben is káosz lenne a sok-sok tiszt között, ha nem csak egyvalakinek engedelmeskednének.¹²

Sőt, *Machiavelli* nemcsak az állam, hanem a vallás létrejöttét is az engedelmisség követelményéhez kapcsolja, azaz, hogy a népet békés eszközökkel engedelmisségre lehessen szorítani, a vallás igénybevételére volt szükség, amely nélkül egyetlen közösség sem állhat fenn.¹³ Látható, hogy a hatalom kezében a vallás csakúgy eszköz¹⁴ és pedig az érzelmekre jelentős mértékben ható eszköz,¹⁵ mint a fejedelem bármilyen más cselekménye,¹⁶ érzelem, attitűd vagy csak a hatalmon lévő dinasztia régisége,¹⁷ amelyek *Machiavellinél* mind kizárólag egy célt szolgálnak,¹⁸ nevezetesen azt, hogy végtelenül sok polgár milyen jóságosan, milyen emberséggel engedelmeskedjen a haza törvényeinek és kívánságainak.¹⁹ Tegyük hozzá, hogy amikor *Machiavelli* engedelmisséget ír, akkor ezen a fejedelem iránti engedelmisség mellett az önszerveződés és önszabályozás alapján létrejött közösség iránti engedelmisséget is érti.²⁰

Ezek az engedelmisséget kiváltó fejedelmi cselekmények jelennek meg *Cesare Borgia* személyiségének leírásakor is, akinek célja az volt, hogy Romagna a fejedelmi kéznek engedelmeskedjék, és békességben éljen.²¹ A hírhedt *Valentino* herceg, annyira rendbe tette a tartományt, hogy különösen igaz rá az a másik forráshelyen tett megállapítás, hogy a nép támogatásával hatalomra került személynek készek feltétlenül engedelmeskedni.²² *Machiavelli* a *Borgia* hercegtől várta Itália felszabadítását, azonban többek között annak halála miatt ez nem történt meg. Pedig, ha lenne valaki, aki felszabadítja Itáliát, melyik nép tagadná meg az engedelmisséget – zárja kissé rezignáltan a Fejedelmet a firenzei titkár.²³ Tehát *Machiavellinél* az engedelmisség az eredményes uralkodás jutalma.

¹¹ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv II. 98.

¹² MACHIAVELLI, A háború művészete 506.

¹³ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv XI. 124–125.

¹⁴ SKINNER, Machiavelli 84.

¹⁵ „Az az elképzelés, hogy egy istenfélő közösség természetes jutalma állama dicsősége, közkeletű volt Machiavelli kortársai körében. [...] [Ugyanakkor Machiavellit] egyáltalán nem érdekli a vallás igazságtartalmának kérdése, csak a vallásos érzés szerepe [...] s a különböző vallások értékét kizárólag azon az alapon ítéli meg, hogy mennyire képesek előmozdítani ezeket az üdvös célokat [ti. a nép fellelkesítését, a bűnösök megszegyenyítését].” SKINNER, Machiavelli 83–86. különösen 85.

¹⁶ [Castruccio] „eltávolította palotájukból a priorokat, majd ígéretekkel és a régi adósságok elengedésével engedelmisségre szólította fel a népet.” MACHIAVELLI, A luccai Castruccio Castracani élete 643.

¹⁷ MACHIAVELLI, A fejedelem V. 21.

¹⁸ „Machiavelli egyik legnagyobb válmánya az emberi pszichológia felfedezése: számára érzelmek, képzetek, közvélemény, erkölcs és vallás a hatalom fönntartásának fizikai eszközei lesznek.” KARDOS, Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása 343. SKINNER, Machiavelli 84–85.

¹⁹ MACHIAVELLI, Beszélgetések III. XLVI. 438.

²⁰ SKINNER, Machiavelli 71–72.

²¹ MACHIAVELLI, A fejedelem VII. 27.

²² MACHIAVELLI, A fejedelem IX. 35.

²³ MACHIAVELLI, A fejedelem XXVI. 86. Vö. KARDOS, Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása 331–333. és 338.

Az érzelmek és az engedelmisség szerves, szétválaszthatatlan egysége jelenik abban a viszonylag hosszabb levezetésben, amelyben már a forradalmak lángja is fellobbanni látszik. Nem jelenti azonban a lázadás előszelét, ha az alattvalókat csak valamilyen szükség kényszeríti az engedelmisség megszegésére, mert ez esetben még nem szoknak hozzá ahhoz, hogy a maguk feje szerint törjék meg a köteles hűséget.²⁴ „A tömeg ugyanis gyakorta igen bátran szólal fel a fejedelem határozatai ellen, de amint tudatosul benne a büntetés, az egyes polgárok már nem bíznak egymásban, ezért sietve engedelmeskednek. Tehát látható módon, akinek elegendő hatalma van, hogy kordában tartsa a vele rokonszenvező népet, az ne nagyon törődjék a nép kedvező vagy kedvezőtlen hangulatának megnyilatkozásaival; ha pedig a nép nem rokonszenvezik vele, arra ügyeljen, hogy a nép semmit ne tudjon ellene tenni. Ez a népnek azokra a rossz hangulataira áll, amelyek nem abból fakadnak, hogy elvesztette szabadságát vagy szeretett fejedelmét, aki még mindig életben van. E két okból származik a legveszélyesebb elégedetlenség, és megfélemezésükből erőszak szükséges. A többi kedélyváltozás nem jelentős, feltéve, ha a népnek nincs olyan vezére, akinél oltalmat kereshet. Mert egyrészt nincs szörnyűbb dolog, mint a széthullott, vezér nélkül kóváhygó sokaság, másrészt nincs gyengébb erő sem, mert hiába van fegyver a tömeg kezében, könnyű lefegyverezni, ha első lendületét megtörik. Amikor ugyanis lehülnek a kedélyek, és mindenki látja, hogy haza kell térnie, akkor kételkedni kezdenek önmagukban, és hogy mentsék magukat, vagy elmenekülnek, vagy megegyeznek. Ennek következtében a felízgatott tömegnek, ha el akarja kerülni ezeket a veszélyeket, azonnal vezért kell választania a nép köréből, aki vezeti, összefogja, és gondoskodik védelméről.”²⁵

Az engedelmisség mikéntje, vagy más megközelítésből a szabadság mértéke Machiavellinél a firenzei nagytanács számára írt jelentésekben az európai országokról adott elemzéseinek is a vezérlő elvét képezi. A későbbi korokból visszatekintve érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a kora újkorban a szabadság, sőt inkább az engedetlenség legnagyobb hazája Némethon volt. „Némethon városai nagy szabadságban élnek, alig van környező birtokuk, a császárnak akkor engedelmeskednek, amikor akarnak; nem félnek sem tőle, sem más közeli hatalmasságtól.”²⁶ Nemcsak a városok, hanem a fejedelmeknek sem áll érdekében a császár hatalmának növelése, hiszen minél több birtoka van, annál erősebb, hatalmasabb, ezáltal ennek arányában uralkodna a fejedelmek felett, miközben korlátozná hatalmukat. Sőt, „olyan engedelmisséget követelne, hogy végül tetszése szerint használhatná fel őket, és nem amikor a fejedelmek akarják, ahogyan ma a franciák királya teszi, vagy ahogyan Lajos király tette, aki néhány fejedelem megöletésével erőszkolta ki a többiek ma is tapasztalható engedelmisségét.”²⁷

A németekkel szemben, a kora újkor elejének egyik legközpontosítottabb államában, a francia királyságban merőben ellentétes viszonyok uralkodtak. A fenti erősítések példáját is tőlük veszi Machiavelli. „A francia király nem sokat költ területei védelmére, mert az alattvalók módfelett engedelmesek, és nincs szükség várakra, amelyek őrzetet gyakoroljanak. [...] Franciaország lakossága alázas, engedelmes, és

²⁴ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv XXXVIII. 178–179.

²⁵ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv LVII. 216. Vö. „Az emberek Machiavelli fölfogásában nem jók, de érdekhajászók, lusták, látszatra adók. A nép mégis becsületesebb és igazságszerető. Tehát a fejedelem alkalmazkodjék hozzájuk. Kösse magához az érzelmeiket, hiedelmeiket, érdekeiket. helyezkedjék a kormányzottak lelkivilágába, s tudjon aszerint cselekedni. A lélek törvényei, az érzelmek, a hiedelmek – s ezek körébe tartozik a vallás is – ily módon valóságos fizikai erőkként működnek aszerint, ahogy bátraltatják vagy előmozdítják a kormányzást.” KARDOS, Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása 338.

²⁶ MACHIAVELLI, A fejedelem X. 37.

²⁷ MACHIAVELLI, Körkép a német állapotokról 674. A német állapotok és Machiavelli gondolatainak vizsgálatához lásd PACZOLAY, Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése 72–74.

*nagy tisztelettel övezi királyát.*²⁸ Ugyanakkor a megvetett zsoldos haderő alkalmazása is ebből az engedelmisségből fakad, amely viszont *Machiavelli* szerint a hadviselésben már kontraproduktív. A velenceiek és a francia király, „mindketten, csak hogy ne kelljen valamely állampolgárunknak engedelmeskedniük, mások fegyvereit vették igénybe.”²⁹ Az engedelmisséget ráadásul *Machiavelli* összeköti az egységből fakadó boldogsággal is, amikor kijelenti, hogy „mindig is csak az a terület volt egységes és boldog, amely – Franciaországhoz és Spanyolnhoz hasonlóan – egyetlen közösség vagy fejedelem törvényeinek engedelmeskedik.”³⁰

3. Morus

Morus az *Utópia* társadalmi berendezkedésének³¹ bemutatásakor, sőt a mindennapi életvitelben, a közös étkezések, a közös időtöltés, a szórakozás, a társas érintkezés, a megtermelt javak állami elosztása³², közös hadba vonulás³³ stb. révén valóban egy nagy családként írta le az emberek életét, ahol a természet követése mindenben a józan értelem szerint érvényesül,³⁴ míg a munka erkölcsi parancs.³⁵ Az állam patriarchális felépítése ellenére, *Utópia* patriarchalizmusa alapvetően a magánviszonyokban, a szigorúan uniformizált³⁶ társadalmi érintkezés során érhető tetten,³⁷ még akkor is, ha a hivatalnokokat atyának hívják.³⁸

A családtagok a legidősebb férfi családtag hatalma alatt állnak, neki tartoznak engedelmisséggel. Ezek a kijelentések a műben imperatívuszban íródtak, így az engedelmisségnek első ránézésre tartalmi korlátja nincs. Időbeli ugyanakkor van, nevezetesen az, hogy az engedelmisség addig tart, „amíg szelleme az öregkor miatt meg nem gyengül”.³⁹ Ez az érthető garancia mindazonáltal csak látszólag jelent időbeli korlátot, valójában a családfő alkalmasságát követeli meg. Ha egy döntéshozó nem rendelkezik a kellő belátási képességgel, feledékeny, szétszórt, következetlen, önmagának is ellentmondó, akkor a továbbiakban már nincs joga a döntésre. Az alkalmasság itt valójában egy negatív meghatározásból, a szenilitás ellentétéből fakad, mégis, tartalmi garanciaként kell elfogadnunk. Az életkor tehát mindaddig a hatalom alapja, amíg a családfő alkalmassága megkérdőjelezhetetlen. A családtagok addig az időpontig feltétlen engedelmisségre és a családfő hatalmának az elfogadására kötelezettek. Az időmúlás következtében beálló erővesztés, sőt elerőtlenedés, azonban a hatalom jogcímében is változást okoz. A hatalom, amely

²⁸ MACHIAVELLI, Körték a franciaországi állapotokról 664. A francia állapotok és *Machiavelli* nézeteinek elemzéséhez lásd PACZOLAY, Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése 70–72.

²⁹ MACHIAVELLI, A háború művészete 465.

³⁰ MACHIAVELLI, Beszélgetések I. könyv XII. 129.

³¹ Vö. MORTON, The English Utopia 54–55.

³² MOÓR, Morus 34–38., MORTON, The English Utopia 60–63. *Morton* kiemeli, hogy *Utópia* tisztségviselőinek egyetlen feladata a gazdaság és a javak elosztásának megszervezése. MORTON, The English Utopia 59. MORUS, Utópia 78.

³³ MORUS, Utópia 118.

³⁴ KARDOS, Párbeszéd Morus Tamásról 390.

³⁵ KARDOS, Párbeszéd Morus Tamásról 392.

³⁶ MOÓR, Morus 43–44.

³⁷ Az utópiában látható családmodell és családi érintkezés éles ellentétben állt *Morus* valós családi életével. *Marius* számos anekdotát idéz, amelyek egyrészt *Morus* életében a humort, másrészt a családfő gyengédségét mutatják. MARIUS, Thomas More. A Biography 217–234. MORTON, The English Utopia 50–51.

³⁸ MORUS, Utópia 107.

³⁹ MORUS, Utópia 71.

az erő megnyilvánulása,⁴⁰ annak gyengülésével végső soron elenyézik. Más megfogalmazásban, a hatalom fennállása alatt szakadatlanul valós tartalom kell, hogy mögötte álljon, a hatalom birtoklása nem válhat birtokosának pusztá címévé.

Az engedelmisség további aspektusaként utalunk a sziget istentiszteletén lévő ülésrendre, ahol a családtagok, felváltva a fiatalabbak és az idősebbek a családapa és a családanya⁴¹ felügyelő tekintete előtt foglalnak helyet, ezzel a házon kívüli és az otthoni fegyelmező személye egy és ugyanaz.⁴² A családfő hatalma ezzel bárhol megmarad, és némi szakrális tartalmat hordoz. Az engedelmisség és a fegyelem szemszögéből megvizsgálva pedig azt kell mondanunk, hogy a gyermekek már gyermekkorban az idősebb, ám még mindig családfői hatalom alatt állók iránt is engedelmisséggel tartoznak. Ekképpen a gyermekek az életkor tisztelésében és az idősebbek iránti engedelmisségben szocializálódnak, ráadásul az istentiszteletek révén ez a szocializáció és nevelési mód is szakrális védelem alatt áll, tehát megkérdőjelezése *Isten* színe előtt elkövetett bűn. Ennek az engedelmisségnek az alapja az istenfélelem, amely a családfő bizonyos szakrális jellegéből következően a családfőtől való félelmet is magában foglalja.⁴³ Ráadásul *Morus* szerint talán éppen ez a félelem az egyetlen, ami erényre ösztönöz. *Utópia* istenképe tehát olyan szigorú *Istené*, aki félelmet kelt, haragszik, büntet. A családfő képe szintén azé a fegyelmező, autoriter személyé, aki feltétlen engedelmisséget követel meg. Így *Morus*, amellet, hogy *Utópia* istenét *Atyának* nevezi el,⁴⁴ a félelem és a feltétlen engedelmisség révén mind az *Isten*, mind az apa szerepét egyazon tulajdonságok egymásra vetítésével, azok kölcsönös megfeleltetésével azonos attitűdegyüttest kiváltó entitásként ábrázolja. Az *Utópia* isten- és apaképe tehát nemcsak, hogy megegyezik, hanem azonos magatartás-követelményt is elvár.⁴⁵

Az engedelmisség tehát *Utópiában* inkább családi, társas viszony, az erősen megkurtított magánszféra kulcseleme.⁴⁶ A patriarchális államelméletben, különösen *Filmemél*, az engedelmisség azonban az uralkodó és a nép közötti, tehát, kissé erőltetett műszóval élve, közviszonnyá, pontosabban az államtól, hatalomtól a nép irányába, személyi oldalról megközelítve, az uralkodó által a néptől elvárt legfőbb magatartásformává alakul át.

Morus azonban az *Utópiát* bevezető beszélgetésben, amelyben a halálbüntetés és az *Istenre* való hivatkozás alapján, az *Isten* nevében indított háborúk ellen lép fel, egy, a fentiekől eltérő istenképet is felvázol. Amellet érvel, hogy ha *Isten* megtiltotta, hogy bárkit megöljünk, akkor milyen joron indítunk háborúkat, amelyek bizonyos, erős közmegegyezésből elkövetett kölcsönös

⁴⁰ Vö. ANTALFFY, Machiavelli és az állam tudománya 163. *Moór Gyula* éppen ezért különbözteti meg a hatalmi államot a jogállamtól, ugyanakkor nyomatékosítja, hogy a javak széles elosztása miatt *Utópia* már szociális állam. MOÓR, *Morus* 12.

⁴¹ MORUS, *Utópia* 107.

⁴² MORUS, *Utópia* 134.

⁴³ Vö. HANKISS-MAKKAI, Anglia az újkor küszöbén 129.

⁴⁴ MORUS, *Utópia* 122.

⁴⁵ Ebből kifolyólag el kell vetnünk *Kardos Tibor* megállapítását, aki szerint *Morus* „az *Utópia* társadalmát mint a világ elképzelhető leghabakabb társadalmát ábrázolta [...] s az *Utópia* csodálatos fegyelmeének alapja az emberi akarát és a szabad elhatározás.” KARDOS, *Morus Tamás élete és Utópiája* 150. Ahogyan azzal sem érthetünk egyet, hogy *Utópia* élete bölcsen derűs lenne. KARDOS, *Párbeszéd Morus Tamásról* 393.

⁴⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy *Utópiában* fegyelmezett, jó emberek élnek, így engedelmisségük, az elenyésző kivételektől eltekintve valóban nem a közhatalom irányában áll fenn, hiszen nem követnek el bűnt. Mindazonáltal, a fegyelem, illetve az engedelmisség általános és a tisztségviselőkkel, a fennálló társadalmi renddel azonosuló szintje miatt az inkább megszorítást indokoltnak tartjuk. Bár erősen kérdéses, hogy érvénnyel beszélhetünk-e egy ilyen fokú kollektivisták közjogi berendezkedés esetén a magánszféra és a közhatalom elhatárolásáról.

gyilkosságok.⁴⁷ Az isteni parancsolatok ellenében a háborúk révén, valójában az emberi törvények által és emberi szentesítés útján történő igazolással az emberi jog felülírja az isteni jogot. „Így kétségtelenül oda jutunk, hogy minden dologban az emberek döntenek el, mennyire kell megtartani az isteni törvényeket.”⁴⁸ Erre a problémafelvetésre válaszul és egyben utalva VIII. Henrik szigorú szegénytörvényeire is, írja, hogy még „a kegyetlen és zord mózesi törvény”⁴⁹ sem szabott ki halálbüntetést a tolvajokra. Végül, az Újszövetséget szembeállítva az Ószövetséggel és továbbra is vitatva a háborúskodás jogát, Morus kijelenti, hogy „Isten kegyelmességének új törvényében, amikor már, mint Atya szab parancsot nekünk, a fiainak, nagyobb szabadságot ad arra, hogy kölcsönösen kegyetlenkedjünk egymással.”⁵⁰ Az idézetből látszik, hogy a többről a kevesebbre való következtetés a két Testamentum szigorára vonatkozik, ugyanakkor a szigor enyhüléséből sem következik a háború jogossága. Sőt, Morusnál a szelidebb, enyhébb szankciókat tartalmazó Újtestamentumban a haragvó, büntető Isten már nevében is a kegyelmesebb Atyává válik. Tehát az *Utópiában* látott szigorú, büntető, fegyelmező családapa, akit szintén Atyának hívnak, az Isten ótestamentumi, míg a bevezető beszélgetésben leírt, a kegyesebb, az újtestamentumi isten- és egyben apaképet mutatja.⁵¹ Tehát Morus valójában mindkét istentípusnak atya nevet kölcsönöz, ugyanakkor látható a kétféle Isten tulajdonságai és funkciói közötti eltérés. *Utópia* patriarchális berendezkedését látva, azonban nem lehet kétségünk afelől, hogy Morus patriarchális államelméletében a szigorú, mózesi isten- és apakép szolgál háttérként.

4. Erasmus

Erasmusnál Istennek és ezáltal, ezzel szerves összefüggésben az uralkodónak és az atyának a mózesi szigorral ellentétben álló, megbocsátó, gondviselő attribútuma jóval egyértelműbb módon jelenik meg. Erasmus elméletének kiindulópontjává a szelíd, jóságos, védelmező atyát teszi meg. Ahogy Krisztus tanítása, tehát az Újtestamentum alapján Isten mindenek királya⁵² és atyja,⁵³ úgy válik az uralkodó is az ország iránti atyai lélek⁵⁴ segítségével mindenek⁵⁵ atyjává⁵⁶. Az uralkodó személyes tulajdonságai, amelyek az érzelmek révén a fegyelmező apa hatalmát és szigorát tompítják, a keresztény értékrend szigorú, mindenesetre a szeretet követelménye által meghatározott mértékének is meg kell, hogy feleljenek. Ennek a zsinórmértéknek az alapja az uralkodó státusza, hiszen, ha a hatalomgyakorlásban ő a legfőbb, akkor erényekben⁵⁷ is ki kell⁵⁸ emelkednie alattvalói

⁴⁷ Vö.: KARDOS, Párbeszéd Morus Tamásról 379., és TRENCSENYI-WALDAPFEL, Erasmus és magyar barátai 10.

⁴⁸ MORUS, *Utópia* 30.

⁴⁹ MORUS, *Utópia* 30.

⁵⁰ MORUS, *Utópia* 30.

⁵¹ A kétféle atyakép egyben megerősíti Kardos Tibor meglátását, aki szerint Morus egyéniségének ét alapvető vonása aszketikus hajlama és zsarnokgyűlölete. KARDOS, Morus Tamás élete és *Utópiája* 146.

⁵² ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 47.

⁵³ Isten az Ótestamentum szerint is a mindenség királya (*melech haolam*) és minden bizonnyal egyszersmind atya is. *Nota bene* a *pater familias/pater patriae/pater caelorum* hármasság, kiegészíthető egy negyedik (rangsor szerint rögtön Isten után következő) apával, a császárral, aki *pater* (vagy *dominus*) *mundi*, vö. STEIN, A római jog Európa történetében 81.

⁵⁴ Vö. például ERASMUS, *Enchiridion* 57–58.

⁵⁵ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 38.

⁵⁶ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 26.

⁵⁷ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 38–39.

⁵⁸ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 27.

közül.⁵⁹ Az erények mind a szubjektív személyi tulajdonságokat, mind az objektív⁶⁰ tetteket jelentik. A jó uralkodó ebből következően mindenki javára született, mindenkiről gondoskodik, jutalmazó és nem számonkérő, megbocsátó és nem megtorló, továbbá önfeláldozó⁶¹ is.⁶² A hatalom tehát nem az uralkodó magánügye, hanem a királyság közkincse. Végeredményben „*csak az ő [uralkodó] erényétől függ az ország boldogsága.*”⁶³

Ha a fejedelem mindezeknek a tulajdonságoknak megfelel, akkor a keresztény értékrend és az ebből következő erényes uralkodás jutalmaként, megkülönböztetve őt a zsarnok kényúrtól,⁶⁴ valóban jogosult az atya címre.⁶⁵ Ez a cím pedig a nép szeretetéből és annak elismeréseként, valamint a keresztény értékrend alapján bizonyos szakrális jelleget is kölcsönöz az uralkodónak. Ezeket a tulajdonságokat és cselekedeteket tehát *Isten* és a nép várja el a fejedelemtől, vagyis az uralkodónak kizárólag valláserkölcsei előírások alapján kötelező az irányukban megfelelni. Ennek elmaradása miatt a jogi felelősségre vonás és a politikai számonkérés, elszámoltatás nem lehetséges. *Istemek*, a legfőbb bírónak és nem másnak a joga az uralkodók mennyei ítélőszék előtti felelősségre vonása. Ennek megfelelően az engedelmisség, amelynek a tartalmát az azon isteni parancsolatok összessége képezi,⁶⁶ amelyet a nép érdekében, valláserkölcsei parancsként kell követni, mindenek előtt az uralkodót terheli.⁶⁷

Az engedelmisség fogalma tehát még nem kategorikus imperatívusz az uralkodó személye irányába, hanem amennyire a népet alattvalói helyzetéből fakadóan az uralkodó felé kötelezi, éppen annyira az uralkodót is terheli az isteni parancsolatok betartása tekintetében. A jogok és kötelezettségek rendszere kölcsönösségi viszonyt alapít a király és népe között.⁶⁸ Mindazonáltal szükséges rögzítenünk, hogy az uralkodó, akármennyire is alávetett a vallási előírásoknak, *Isten* után továbbra is a legfőbb hatalom birtokosa, így a nép is engedelmisséggel tartozik irányában.⁶⁹ A nép a királynak, a király a törvényeknek alávetett.⁷⁰ Az alábbiakban az uralkodó és az atya hatalmának alapját, az irántuk megnyilvánuló engedelmisséget vizsgáljuk meg, ám nyomatékosítjuk, hogy *Erasmus* írásaiban mennyiségileg a jóságos atya fogalma, és az ebből fakadó megállapítások a meghatározóak. A hatalom ereje, szigora, kérlelhetetlensége és a nép engedelmisségének a

⁵⁹ Vö. BARLAY, Utószó 143–147.

⁶⁰ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 38–39.

⁶¹ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 28–29. *Erasmus* a felsorolást még vissza-visszatérően oldalakon át folytatja, amely nem csak szépirói fogás, hanem a felszólítások, intések mennyiségével is hatni akar a leendő német-római császárra, *Károlyra*.

⁶² ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 37–39.

⁶³ ERASMUS, A keresztény fejedelem neveltetése 39.

⁶⁴ *Barlay* állapítja meg, hogy *Erasmus* ötvenhat jelzővel a *Krisztust* imitáló uralkodót dicsőíti, míg negyvenegy jelzővel a zsarnokot bélyegzi meg. BARLAY, Utószó 147.

⁶⁵ *Erasmus* a jelképek helyett minden esetben a tartalom után kutat legyen a képmutató fejedelem vagy egyszerű polgár. BARLAY, Utószó 147.

⁶⁶ „*Krisztus teológiája az ő [Erasmus] szemében mindenki számára könnyen érthető és könnyen megvalósítható, az ember természetadta lebetősségeire felépített gyakorlati erkölcstan: jámborság, szeretet, békeség, tisztaság egyszerű jelszavaival jellemezhető.*” TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* 13–14.

⁶⁷ „*Teóriája azért forradalmi és politikai töltetű, mert az etika mérlegének nyelvét figyeli, amely minden esetben érzékenyen jelzi, hogy a nép mögött van-e »res«, dolog, vagyis tartalom!*” BARLAY, Utószó 145.

⁶⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* 45.

⁶⁹ Az engedelmisség azonban nem jelenthet kritikátlan elfogadást, legalábbis a humanista gondolkodók részéről. „*Őt, a szellem emberét, szinte magánál a háborúnál is jobban megdöbbeníti a szellem közömbös némasága.*” TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* 5. Vö. KARDOS, *Igazságok és kérdések Erasmus körül* 360.

⁷⁰ TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* 47.; BARLAY, Utószó 149.

feltétlensége természetesen *Erasmus*nál is megjelenik, ám közel sem jut el az abszolutizmus kori szerzők szintjére. Idővel természetesen a hangsúlyok erről, a jóságos atyát felkaroló patriarchális elmélet felől a szigorú, autoriter apát a középpontba állító klasszikusnak nevezhető patriarchális államelméletig tolódtak el.

A kiindulópont a korabeli új és felgyorsult viszonyok teremtette kihívás, azaz a humanisták szerinti sötét, ám mégis viszonylag csendes, kiszámítható középkor felbomlása. Ebben a régi, hagyományos világrendben,⁷¹ *Isten* által elrendelten mindenkinek megvolt a maga természetes helye, sőt rögzített hierarchiája és jellegéből fakadó sajátos mozgása,⁷² az attól való eltérés nemcsak evilági, jogi, hanem túlvilági, vallási következményeket is vont maga után.⁷³ Ez a kiszámíthatóság adta a társadalmi béke alapját, amelyet viszont a humanisták elavultnak, merevnek, végső soron lenézendőnek ítélték. A társadalmi viszályok káros következményeivel ugyanakkor ők is tisztában voltak, amelyeket főleg nevelés, művelődés, szemlélődés útján tartottak elkerülhetőnek. A humanista antropológia nem utolsó sorban azért igen jelentős, mert a természetre és kisebb egységként az emberi testre való hivatkozással, a bennük lévő harmóniát, valamint az emberek egymásra utaltságát tanítja.⁷⁴ Utóbbi már a korporációszmékben látott szervek funkciómegosztása és azok külön-külön való működésképtelensége bizonyítja.

A vérontás elkerülése végett az első és legfontosabb követelmény, hogy az uralkodónak a keresztény értékrendet feltétlenül követnie kell. A fejedelem a keresztény parancsolatoknak, az isteni és erkölcsi törvényeknek mindenképp felett engedelmeskedni köteles. Ezekről semmilyen körülmények között nem térhet el. A társadalmi berendezkedésnek azonban az uralkodó keresztény valláserkölcse alá rendelése csak az egyik összetevője. További fontos tényező, hogy az uralkodó *Isten* szolgálata mellett a nép üdvét is kell, hogy szolgálja. Az uralkodó így a vallási előírásokon keresztül, közvetetten és saját hatalmi érdekei szempontjából rendkívül távoli módon, ugyanakkor, mégis a nép irányában, kisarkítva magának a népnek is felel, a nép érdekeinek engedelmeskedik. Tulajdonképpen személye és érdeke felolvadnak a közjó szolgálatában.⁷⁵

Az uralkodó emellett a legfőbb hatalom jog szerinti birtokosa, de legalábbis a hatalom első, szinte kizárólagos gyakorlója, azaz a leghatalmasabb személy az országban. Így látszólag mind saját hatalma, mind a neki való engedelmisség ténykérdés. *Erasmus* azonban az uralkodó hatalmát annak kiválóságából eredezteti. Megköveteli, hogy mivel az uralkodó a leghatalmasabb, ezért a legbölcsebb, a legjobb, a legerényesebb is legyen. *Erasmus*, megfordítva érvelése sorrendjét, mindazonáltal ebből az erényből, jóságból, bölcsességből vezeti le az uralkodó hatalmát is. Ez tehát körkörös érvelés, amelyből úgy lehet kitörni, hogy az uralkodónak kiskorában a neveltetése, felnőtt korában pedig az önképzése, az életvitele kell, hogy megteremtse az erényeknek való megfelelést. Tehát a nevelés⁷⁶ és a jó cselekedetek⁷⁷ törlik át azt a tautológiát, amelynek alapján a jó uralkodó,

⁷¹ Ez a rend az ún. létezés nagy láncolata. Vö. SASHALMI, Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300-1800 29–42. HANKISS-MAKKAI, Anglia az újkor küszöbén 134-136.

⁷² HANKISS-MAKKAI, Anglia az újkor küszöbén 134.

⁷³ ERASMUS, *Enchiridion* 58–59.

⁷⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL, Erasmus és magyar barátai 8–9.

⁷⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL, Erasmus és magyar barátai 47.

⁷⁶ Kardos Tibor egyenesen az „európai társadalom akkori legnagyobb hatású [nevelőjének]” minősíti. KARDOS, Igazságok és kérdések Erasmus körül 360.

⁷⁷ A nevelő tulajdonságainak összefoglalásához lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL, Erasmus és magyar barátai 45.

azért jó, mert uralkodó, és azért uralkodó, mert jó. A nevelés azt is magában foglalja, hogy az uralkodás az óriási felelősség miatt⁷⁸ különleges szakképzést igényel, *Erasmus* tanácsai pedig éppen ezáltal válnak az *ars regnandi* alapvetésévé.⁷⁹

Jóllehet *Erasmus* érvelése számos esetben önmagába tér vissza, mégsem lehet eléggé nyomatékosítani, hogy az uralkodó fősege és hatalma valamint a népnek az uralkodó irányában való engedelmissége, nem apodiktikus, tehát nem az uralkodó saját maga létéből fakad. Az uralkodóra a valláserkölcsi parancsolatok és a jó cselekedetek követelménye révén valós kötelezettségek hárulnak. Ebből következően az uralkodó személyi állapotának, születésének, státuszának a ténykérdése, cselekedetei valódi jóságának és kormányzása módjának a minősítésévé, *ad absurdum* az uralkodóval szembeni ellenállás jogalapjának vizsgálatává, tehát jogkérdéssé válik. Ez a szerves egység természetesen *Erasmus* számára magától értetődő volt. Sőt, felfogását éppen ez az egymásra utaltság különbözteti meg az abszolutizmus kori szerzők elméleteitől. „*Királyunkat elnyomhatják [ti. a szenvedélyek] ugyan, ámde az isteni módon belévésett örök törvénynek köszönhetően nem lehet úgy megrontani, hogy ne tiltakozna, ne ellenkezze. Ha a nép engedelmeskedik neki, akkor soha nem követ el semmi büntetendőt, semmi ártalmat, hanem a legnagyobb rendben és a legteljesebb békességben igazgat mindent.*”⁸⁰

Az uralkodóval szemben támasztott valláserkölcsi parancsok a családfő irányában⁸¹ a gyerekek részéről⁸² is fennállnak. A családfőt az ennek megfelelő kötelezettségek pedig annyiban terhelik, amennyiben a keresztényi értékrend⁸³ alapján apai köteleességét ellátja, és a bármelyik keresztény emberre háruló elvárásokat teljesíti. A család védelmét az Ó- és az Újszövetség biztosítja, az Isteni jog szentesíti, a természet törvényei és az emberi írott törvények pedig ellátják.⁸⁴ A családot ezzel valójában a legjelentősebb normarendszerek szabályozzák, szerepét és fontosságát ez a különkülön és együttesen is fennálló normarendszer adja. Megállapíthatjuk, hogy a családi viszonyok kapcsán leírt engedelmisség és apakép inkább az Ószövetségi, feltétlen engedelmisséget tükröző és félelmet keltő modelljének felel meg, míg az uralkodó mint jóságos atya képe, sokkal inkább az Újszövetség, és ezáltal a szeretet hatását mutatja.

Mindezekből azt a következtetést kell levonnunk, hogy *Erasmus*-nál, igaz eltérő mértékben, de mindkét apakép megjelenik. Az engedelmisség pedig az uralkodó esetében a keresztény erények által meghatározott. Az uralkodó nem születésének, saját személyének jogán, hanem a kormányzásának a keresztényi értékrendnek való megfeleltetése és az azzal történő összemérése alapján rendelkezik a hatalommal.⁸⁵ A nép csak ennek a mérő mértéknek való megfelelés következtében, ám annak értelmében mindenképpen feltétlen engedelmisséggel tartozik uralkodója felé, míg az uralkodó a törvényeknek, azon belül is kiváltképpen Isten törvényeinek

⁷⁸ BARLAY, Utószó 147.

⁷⁹ TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Erasmus és magyar barátai* 46. Ez az *ars regnandi* és az *arcana imperii* azáltal kapcsolódik össze, hogy jóllehet az uralkodói intelmek műfaja széles körben ismert és olvasott volt, kizárólag a kormányzásról, főként annak gyakorlatáról és nem általában a vezetésről írták őket. Az *ars* ugyanakkor a kormányzás módszerének, tehát a formájának a nyilvánosságát, míg az *arcana* a kormányzás tartalmát, a döntések meghozatalának háttérét, főleg az uralkodó jól titkolt érdekeit jelentette.

⁸⁰ ERASMUS, *Enchiridion* 63.

⁸¹ ERASMUS, *A nőkről és a házasságról* 58.

⁸² ERASMUS, *A nőkről és a házasságról* 57.

⁸³ ERASMUS, *A nőkről és a házasságról* 58.

⁸⁴ ERASMUS, *A nőkről és a házasságról* 56–59.

⁸⁵ Vö. MÉSZÁROS, *A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban* 182–200.

köteles engedelmeskedni.⁸⁶ Az uralkodó családapának való minősítése és a két szerep összekapcsolása, valamint a családtagok és a nép engedelmissége ebből következően szintén a keresztény erények által meghatározott. *Erasmus* ugyanakkor az uralkodóval szembeni ellenállás jogáig nem jut el. A tettekben is megnyilvánuló végső következményt, a lázadás jogát, se nem akarja, se nem meri kimondani. *Erasmust* tehát formai értelemben a józan konzervativizmus jellemzi,⁸⁷ ugyanakkor tartalmi oldalról megközelítve gondolataiban benne rejlik az ellenállás alapja, sőt jogcíme.

5. Bodin

Bodin-nél az engedelmisség a család fogalma révén kapcsolódik össze az állammal, hiszen „a jól irányított család tulajdonképpen az állam képmása”⁸⁸. Ugyanis az állam családokból épül fel⁸⁹, míg a család a családfőnek engedelmeskedő családtagok és javaik kormányzata,⁹⁰ az uralkodó pedig apaként is uralkodik az alattvalók felett. *Bodin* azonban a családi magántulajdon szentsége és kizárólagossága mellett elveti az utópiáknál látott, egész államra kiterjedő közös tulajdont, „mert nem állam az, ahol nincs semmi közügy.”⁹¹ Sőt, mivel „az államok fölött is Isten rendelkezik: az államra bízva, ami közügy, és kire-kire azt, ami az övé.”⁹²

Bodin rögtön műve elején leszögezi, hogy minden közösség és intézmény kormányzása a családtól a testületeken és társulásokon keresztül⁹³ az államig parancs és engedelmisség útján történik, sőt a kormányzás jogszerűsége azok helyességén múlik.⁹⁴ A természetes szabadság fogalmát bevezetve *Bodin* kijelenti, hogy minden ember a saját tetszése szerint él, és más hatalma alá rendelődik.⁹⁵ E meghatározásból következik, hogy bár a szabadság természetes állapot, és minden embert megillet, a társadalom mégis elképzelhetetlen hierarchia nélkül, mivel ez a szabadság csak más hatalma alatt valósulhat meg.⁹⁶ A szuverén uralkodó szuverenitásának legfőbb feltétele *Bodin* szerint abban áll, hogy *Isten* és a természet törvényein kívül nem tartozik másnak engedelmisséggel,⁹⁷ míg az ember attól ember, hogy tud uralkodni az állati vágyai felett. Ráadásul, mivel az uralkodó is ember, rá is éppen olyan mértékben vonatkoznak a természet törvényei, így ebben a tekintetben nincs köztük különbség.

A parancsolás és ellentétpárja, az engedelmisség tehát nemcsak a parancsoló önkényéből és a hierarchiában elfoglalt magasabb pozíciójából következik, hanem abból is, hogy tudjon az állati vágyainak parancsolni és a természet törvényeinek engedelmeskedni. Ugyanakkor a természetes szabadság csak más hatalma alatt bontakozhat ki, aminek az oka, amelyet *Bodin* szerint abban rejlik, hogy a természetes szabadságnál a parancsolás és az engedelmisség, azaz a hierarchia jelentősebb

⁸⁶ BARLAY, Utószó 149.

⁸⁷ TRENCSENYI-WALDAPFEL, Erasmus és magyar barátai 46.

⁸⁸ BODIN, Az államról I. könyv II. 51. és IV. könyv I. 206.

⁸⁹ BODIN, Az államról I. könyv I. 41.

⁹⁰ BODIN, Az államról I. könyv II. 51.

⁹¹ BODIN, Az államról I. könyv II. 53.

⁹² BODIN, Az államról I. könyv II. 54. Vö. továbbá BODIN, Az államról VI. könyv IV. 345–346.

⁹³ BODIN, Az államról III. könyv VII. 199.

⁹⁴ BODIN, Az államról I. könyv III. 56–57.

⁹⁵ BODIN, Az államról I. könyv III. 56.

⁹⁶ BODIN, Az államról I. könyv III. 57.

⁹⁷ BODIN, Az államról II. könyv III. 139.

szervezőerő a közösségekben, mint az egyén szabadsága. Ezek a közösségek pedig az egyén számára mind a magán, mind a társas viszonyait jelentik. Ellenkező esetben úgy a család, mint az állam anarchiába süllyedne,⁹⁸ hiszen több uralkodó vagy családfő örökös zűrzavart keltene.⁹⁹ Pontosan ezek az érvek vezetnek el *Bodint* a férfiágon öröklődő¹⁰⁰ királyi monarchiához mint a természet törvényei szerint az egyetlen jó államformához is¹⁰¹ ellentétben a zsarnokival és a despotikussal. Elhatárolásuk a természeti törvényeknek, azaz a természetes igazságosságnak¹⁰² való engedelmesség mértékén múlik.

A kormányozhatóság valamint a kaotikus állapotoktól¹⁰³ való rettegés szintén visszatérő eleme a kora újkori államelméleteknek, így ez alól *Bodin* sem kivétel. Amiben *Bodin* mégis újat alkot az az engedelmisség és a szuverén uralkodó fogalmának az összekapcsolása a szuverenitás fogalmán keresztül. Sőt, a szerződéselméletek csírája is megjelenik *Bodin*-nél, amikor az engedelmisség tartalmát és az árát írja le, amely utóbbit pedig az uralkodónak kell megfizetnie. Tehát az engedelmisség nemcsak a természet törvényei alapján, hanem a néppel való szerződés révén is kötelező. Az engedelmisségért cserébe az uralkodó a biztonság, legyen az fizikai vagy jogi, nyújtásával, azaz védelemmel és igazságszolgáltatással tartozik.¹⁰⁴

Az uralkodó az engedelmisséget a helyes uralkodással, az érzelmekkel, a nép szívének a megnyerésével, a néphangulat követésével és az ahhoz való alkalmazkodással, annak befolyásolásával, netán a félelemkeltéssel érheti el, vagy akár erőszakkal csikarhatja ki. *Bodin* felismeri, hogy az utóbbi eszközök kockázatosak, hiszen ha az alattvalók rossz véleménnyel vannak az uralkodóról, akkor jóval kevésbé engedelmeskednek neki.¹⁰⁵ A nép engedelmisségének elnyerését szolgálja a király barátsága alattvalói iránt.¹⁰⁶ Az engedelmisség tehát szerves kapcsolatban áll az érzelmekkel, amelyek eszközként szolgálnak arra, hogy az előbbit elérjék a vallási, természetjogi és antropológiai érvek mellett.

Bodin a magánviszonyokban megvalósuló engedelmisség kapcsán a szó klasszikus értelmében vett patriarchális szemléletmódot követi. Ez a nézőpont azonban nemcsak a természeti állapotból fakad. Vagyis nemcsak annak a következménye, hogy a család léte természetes és hogy a klasszikus, hagyományos beállítottság szerint a családfő az apa, akinek a család engedelmeskedik, hanem annak is, hogy az engedelmisség már egyenesen a természeti törvényekből és az isteni parancsokból ered. *Bodin* tehát nemcsak a természeti állapotból, a család természetes mivoltából, hanem a természeti törvényből, tulajdonképpen a természetjogból vezeti le az engedelmisséget. Ez az érvelés, kevésbé cizelláltan, ám az engedelmisség tartalmáról és a hierarchia szükségességéről tett megállapításait tekintve gyakorlatilag teljes mértékben megegyezik *Filmer*-ével, aki közel fél évszázaddal később Angliában tűzött hasonló célokat maga elé, mint a francia teoretikus.

⁹⁸ BODIN, Az államról I. könyv III. 58. és VI. könyv IV. 353.

⁹⁹ BODIN, Az államról I. könyv III. 58.

¹⁰⁰ BODIN, Az államról VI. könyv VI. 368–369.

¹⁰¹ BODIN, Az államról II. könyv II. 135. és BODIN, Az államról VI. könyv IV. 355.

¹⁰² BODIN, Az államról II. könyv III. 140.

¹⁰³ Kifejezetten *Bodin* elméletével kapcsolatban a francia vallásháborúk és anarchikus állapotok leírását lásd PACZOLAY, Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése 131. és 136–144. Valamint FERENCZI, Jean Bodinről.

¹⁰⁴ BODIN, Az államról IV. könyv VI. 250.

¹⁰⁵ BODIN, Az államról III. könyv I. 174.

¹⁰⁶ BODIN, Az államról II. könyv III. 140.

A jó uralkodó képe *Bodinnél Erasmus*hoz hasonlóan megegyezik a jóságos atya képével.¹⁰⁷ Onnan lehet tudni, hogy *Bodin* a jó családapára gondolt, amikor ezt a tulajdonságlistát felállította, hogy *Augustus* hasonló tulajdonságainak és az uralkodása eredményeinek számbavétele után az uralkodó cím helyett az apa címmel illeti.¹⁰⁸ *Augustus* legfőbb érdeme pedig az apától elvárt béke, biztonság és nyugalom megteremtésében állt, akit alattvalói szerettek és tiszteltek.¹⁰⁹ Amennyiben az uralkodó nem ér fel a jó uralkodó eszményképéhez, azaz kormányzásának a tettei és eredményei nem feleltethetők meg a kívánalmaknak, lázadás törhet ki. Ebből az elégedetlenségből adódik a zsarnoklás problémája.

Bodin a kora újkor egyik, ha nem a legfőbb valamint korántsem elméleti kérdésére miszerint szabad-e a zsarnok személye ellen támadni, szintén a család példáját idézi fel. Szülő gyerek viszonylatban az isteni törvénnyel ellentét, ha a gyermek szidalmazza atyját vagy anyját, ezért halállal bünhődjék. Ugyanakkor, ha a szülő gyilkos, rabló, hazaáruló, vérfertőző, apagyilkos, istenkáromló stb., bár semmiféle kínzás nem lehet elég a megbüntetésére, mégsem a fiú dolga, hogy elégtételt vegyen, mivel nincs akkora gaztett, nincs akkora bűn, amelyet apagyilkossággal kellene megtorolni.¹¹⁰ Mindezekből és a fentiekből is következően, nem meglepő módon *Bodin* elveti az uralkodóval szembeni ellenállást, mivel soha sem jogos az alattvaló számára szuverén uralkodója ellen támadnia, akármilyen gonosz és kegyetlen zsarnok is legyen. Ugyanakkor az alattvalók megtagadhatják az engedelmisséget azokban az esetekben, amelyek Isten vagy a természet törvényeibe ütköznek.¹¹¹ *Bodin* egy praktikus okot is megemlít, amikor tiltja a zsarnokölést, mégpedig azt, hogy rengetegen zsarnoknak minősülnének, ha a megölésük megengedett volna, akár csak azzal, ha sok adót vet ki az uralkodó, vagy a nép kedve ellenére parancsol valamit¹¹². Ráadásul a döntőbíró maga a nép lenne, így a kormányzás idővel anarchiába vagy teljes elnyomásba sülyedne. Mivel az állam vagy kormányozhatatlanná válna a néphangulat változékonysága miatt, vagy az uralkodó saját életének elvesztésétől rettegve, erőszakkal nyomná el a népet.¹¹³

Bodin tehát, mint láttuk, a család és az állam közötti párhuzamosságok bemutatásával tovább viszi azt a fogalmi keretet, amelyben a kormányzást értelmezi, vagyis megtartja a család és a családfő metaforáját a hatalomgyakorlás vizsgálatában. Szintén megőrzi a jó uralkodó eszményi képében a jó családfő, az atya attribútumait, különösen a béke, biztonság és nyugalom fenntartását. Ami *Bodinnél* a patriarchális államelmélet szempontjából az egyik újdonság, az mind az állam kialakulásában, mind annak felépítésében a család szerepének az első helyre tétele. Ez a kiemelt státusz abban is megnyilvánul, hogy műve első könyvének első fejezeteit a családnak szenteli, és a szuverenitás valamint az állam- és kormányzási formákra csak utóbb tér rá. A család a családfő hatalma alatt álló természetes egység, azaz a családtagoknak az apa iránti természetes engedelmisséggel tartozó közössége. Míg a szuverén uralkodó, aki lehetőleg az elsőszülöttség jogán és férfiágon szerezte meg a hatalmat, az isteni és a természeti törvényeknek alávetett, ám az alattvalók felett abszolút hatalommal rendelkező személy. A szuverenitás ebből következően

¹⁰⁷ BODIN, Az államról II. könyv III. 140. és BODIN, Az államról IV. könyv IV. 247–248.

¹⁰⁸ BODIN, Az államról IV. könyv I. 216–217.

¹⁰⁹ BODIN, Az államról IV. könyv I. 217.

¹¹⁰ BODIN, Az államról II. könyv V. 152.

¹¹¹ BODIN, Az államról II. könyv V. 152–153.

¹¹² BODIN, Az államról II. könyv V. 153.

¹¹³ BODIN, Az államról II. könyv V. 153–154. *Filmer* ugyanezek miatt az ellenérvek miatt veti el a népuralmat.

oszthatatlan, elidegeníthetetlen, korlátozhatatlan, elévülhetetlen.¹¹⁴ A család szerepe mellett a másik és mai napig tartó vívmánya *Bodin* gondolatrendszerének ez utóbbi, tehát a szuverenitás fogalmának, tárgyának, tartalmának a leírása. *Bodin* modernsége a szuverenitás ismertetőjegyeinek a feltárásában rejlik, ugyanakkor a család szerepének a hangsúlyozásával a patriarchális államelmélet szempontjából is maradandót alkotott, bár a szuverenitást és az abszolút hatalmat a családfői hatalommal nem, *Ádám*mal és az Ószövetséggel pedig egyáltalán nem kapcsolta össze. Az abszolutizmus, a szuverenitás és a családfői szerep, különösen *Ádám* és az Ószövetség összekapcsolása *Bodin* műveinek angol fordítója és Angliába történő recipiálója, *Sir Robert Filmer* által valósul meg.

6. Montaigne

Montaigne esszéiben a nevelést és a családi viszonyokat részletesen és külön esszéekben tárgyalja.¹¹⁵ Harmóniára, nyugalomra, békére törekvő természete és életfelfogása tulajdonképpen atyai mintából¹¹⁶ is következik nála,¹¹⁷ a gyermek kedvének adott esetben játékkal való felkeltése,¹¹⁸ és nem az adott tanulandó dolog megutáltatása a cél.¹¹⁹ Ez a vezérlő elv volt az oka annak is, hogy *Montaigne* édesapja „elsősorban a jólelkűséget és a szelíd természetet kereste azokban, akiknek gondjaira [bízta fiát].”¹²⁰ A forráshelyekből könnyen felismerhető, hogy *Montaigne* apaképe rendkívül közel áll *Erasmus* jóságos atyaképéhez.

Montaigne az apai szeretetről jegyzi meg, hogy miként az őszinte tiszteletet és tekintélyt a király nem vívhatja ki, mert az udvaronc törvény által előírt függőségben és érdekkapcsolatban áll uralkodójával,¹²¹ úgy az apának sem adatik meg ezek elérése, ha nem párosul mellé számos erény¹²², mivel természetes kötelesség és nem szabad választás révén áll fenn a függőség¹²³, sőt a gyermek élete végéig, felbonthatatlan kötelékben¹²⁴ gyermek marad. A tekintély mindemellett nemcsak az uralkodó, hanem a férj és az apa kiváltsága is, amelyet viszont tisztességesen kell gyakorolni, különben pusztá hatalommal való vétkes visszaéléssé korcsosul¹²⁵, ugyanakkor az apai vonzalom erősebb a gyermeknél és a természet törvényéből fakad¹²⁶. A tisztelet ugyanakkor a családban éppen a függőségnek is köszönheti a létét, ezért annak feloldása anomáliákhoz, a természetes kötelesség elenyészéséhez vezethet.¹²⁷

¹¹⁴ BODIN, Az államról I. könyv X. 124. Az oszthatatlanságából és a fentiekből is következik, hogy *Bodin* nemcsak a királyságot tartja a legjobb államformának, hanem egyben a vegyes államformát is elveti. Vö. többek között HANKISS-MAKKAI, Anglia az újkor küszöbén 148–150.

¹¹⁵ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. A gyermekek neveléséről. 167–205., I. könyv XXVIII. A barátságról 211–225., II. könyv VIII. Az apai szeretetről 63–82.

¹¹⁶ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 203.

¹¹⁷ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 190–191.

¹¹⁸ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVIII. 222.

¹¹⁹ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 202.

¹²⁰ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 203.

¹²¹ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 178. és I. könyv XXXXII. 303–304.

¹²² MONTAIGNE, Esszék II. könyv VIII. 66.

¹²³ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVIII. 213.

¹²⁴ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 167.

¹²⁵ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XVII. 349

¹²⁶ MONTAIGNE, Esszék II. könyv VIII. 64.

¹²⁷ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVIII. 212–213.

A család, a nevelés és a hatalom hasonlóságok mentén történő összekapcsolása *Montaigne* számára elsőként saját nyugalmának a sérelmén¹²⁸ ütközik ki.¹²⁹ A család és az állam párhuzamba állítása azonban a kettőben fellelhető gondok okának, tehát a feladatok, funkciók nagyfokú azonosságának a léte miatt messzemenően megalapozott.

Az atyai nevelés funkciója éppen az államhoz és főhatalomhoz való viszony miatt elsődleges. Hiszen a nevelésnek nemcsak az *Erasmus*-nál látott jó fejedelem megalkotása, hanem a *Montaigne*-nél látott jó ember, jó állampolgár¹³⁰ kiművelése¹³¹ is a célja.¹³² A hűség erényének kialakítása mellett a nevelés másik fő célja a bűn elkerülése.¹³³ A bűntől, legyen az akár vallási, akár világi, minden körülmények között, sőt még érzelmi tekintetben is, tartózkodni kell. Az uralkodó, sőt az állam iránt való engedelmisség *Montaigne*-nél tehát valójában már gyermekkorban, tulajdonképpen a gyermeknek az anyatej magához vételével elkezdődik. *Montaigne*-nek meggyőződése volt, hogy ha a gyermek felnövekedvén vezetővé válik, akkor fontosabb az, hogy a feje inkább a helyén, mintsem lexikális ismeretekkel legyen tele, és hasznosabb az, hogy inkább erkölcsös és értelmes legyen, mintsem tudós.¹³⁴

Az engedelmisség problémaköre *Montaigne* felfogásában a korabeli szerzőkkel összevetve számos tekintetben eltérő módon jelentkezik. Egyfelől az uralkodónak az *Esszé*-ben a hozzá való hűségen és a bűnöktől való tartózkodáson túlmenően az apával, a családdal és a neveléssel összefüggésben kapcsolódási pontja nincs. Másfelől *Montaigne* a kortárs szerzőkhöz viszonyítva az engedelmisség mikéntjének nem a kidolgozottságával, hanem szentenciaszerű említésének a mennyiségével tűnik ki. Jóllehet tulajdonképpen nála az engedelmisségről szóló rövidebb fejtegetések összességükben jól körvonalazható gondolati egységet alkotnak, összefoglalásuk egy önálló esszében nem történt meg. *Montaigne* azonban kifejezetten modern. Míg *Bodimél* az engedelmisség a szuverén uralkodóra mint a jó apa képére megalkotott fogalom, *Montaigne* főként már a fennálló hatalmi rend, természetesen benne a fejedelemmel, iránt megkövetelt engedelmisséget vallja. Tehát nála az intézmény sokkal inkább, de nem kizárólagosan esik latba, mint a hatalom birtokosának a személye, legyen az akár egy középkori király vagy egy kora újkori szuverén uralkodó.

Az uralkodó iránti engedelmisség csak a rangját illeti meg, az alattvalók szeretete és becsülete az uralkodó erényeinek jár.¹³⁵ Pedig a parancsolás és engedelmisség kikényszerítésének a tudománya¹³⁶ nem olyan magától értetődő, mint ahogy az az uralkodók iránti természetes kötelezettség alapján¹³⁷ első látásra tűnik. Ennek oka egyrészt az, hogy nem minden ember engedelmes, sőt *Montaigne* szerint az ember természetes szabadságának a megnyilvánulása a

¹²⁸ ALMÁSI, Az értelem kalandjai 45.

¹²⁹ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXXIX. 272.

¹³⁰ Vö. „*Montaigne kezdetleges fogalmai ugyan a magány morális rekonstrukciójára vállalkoznak, de egyben állandóan azt keresik, hogyan vezethet út innen – a közösség, a világ felé.*” ALMÁSI, Az értelem kalandjai 34.

¹³¹ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 178.

¹³² *Nota bene* a család és az állam nevelés útján történő összekapcsolását *Cicero De re publica* című művében is megtalálhatjuk, mivel *familia est rei publicae seminarium*.

¹³³ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXIII. 127.

¹³⁴ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 172. Vö. „*Inkább akarok becsületes lenni, mint okos.*” MORUS, Utópia 8.

¹³⁵ MONTAIGNE, Esszék I. könyv III. 16.

¹³⁶ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXV. 165.

¹³⁷ MONTAIGNE, Esszék III. könyv VI. 135.

parancsok alóli kibújás.¹³⁸ Másrészt a parancsoláshoz elengedhetetlen a határozott döntésképeség.¹³⁹ Hiszen éppen az élet minden terén a közéletet, a harmóniát kereső személyek, mint *Montaigne* számára maga a parancs lényege, a döntés jelent legyőzhetetlen akadályt.¹⁴⁰ *Montaigne*-nél a nem döntés ára az engedelmisség, míg másik oldalról nézve, a hatalom felelőssége és kötelessége a döntéshozatal, azt a népre hárítani nem lehet.

Az uralkodónak így ki kell vívnia a parancsolás jogát, vagy más nézőpontból megfogalmazva, a nép engedelmisségének a kötelességét. Ennek egyik megvalósulási formája, az állam tagjainak az uralkodóra való hallgatás való közös beleegyezése és az irányába való engedelmisség.¹⁴¹ Másik, a főként *Machiavellinél* látható hasznos módszer, amikor az embereket becsületükre és becsvágyukra hivatkozva, azaz érzelmekkel vagy a haszonszerzéssel befolyásolják.¹⁴² Ugyanakkor, „*hamisan érti a parancsolás hivatalát az, aki megfontolásból, s nem alávetettségéből engedelmeskedik.*”¹⁴³ *Montaigne* esetében a hűségre, engedelmségre való rábírás a gyerekkorban veszi kezdetét, és bár ez a nevelés nem a szülői tekintélyre és erőre épül, mégis következetes. Ha a fejedelem sikerrel jár, akkor a harcosok, a derék emberek adott esetben „*alázatosan engedelmeskednek egy gyermeknek,*”¹⁴⁴ valamint képesek az engedelmségre és fegyelemre, továbbá arra, hogy „*jó célt szolgáljanak, ha jól vezetik őket.*”¹⁴⁵ Következésképpen király az, aki parancsolni tud mindenkinek.¹⁴⁶ A köz ügye pedig azért tud fennmaradni, mert nemcsak a fejedelem parancsol jól, hanem még inkább azért, mert a nép jól engedelmeskedik,¹⁴⁷ ugyanis kizárólag a királyok joga és kötelessége fölkelni királyok ellen.¹⁴⁸ Mivel *Montaigne* a francia királyságról értekezik az uralom kizárólag férfi kézben kell, hogy maradjon.¹⁴⁹ Ugyanakkor éppen a francia királyság szétagolt volta miatt a hatalom afelett valósul meg, aki felett gyakorolhatják, vagyis az egyén számára a lehető legnagyobb szabadság azzal adatik meg, ha a hatalmi központtól távol, otthoni magányában éli világát.¹⁵⁰ Tehát amennyire csak lehet, az egyén a társas érintkezést szorítsa a magánérintkezésre, másfelől amennyiben mentesülni akar a hatalom befolyásától, tartózkodjon a közélettől.

A köz- és magánérdek összeütközése az egyén számára az államrend iránti engedelmség szintjén jelenik meg, ahol a közérdek nem válhat mindenek felettivé¹⁵¹ és a magánérdek sem szorulhat állandó alsóbbrendűségbe¹⁵². Tehát amíg a két érdekszféra egymás mellett létezik, addig összeütközésre kevésbé nyílik mód, de együttlétük alatt az egyén folytonos döntéshelyzetbe kerül, hogy mi az, amit még anélkül megtehet, hogy az a lelkiismerete rovására menjen. A közérdeket

¹³⁸ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XVII. 83.

¹³⁹ ALMÁSI, Az értelem kalandjai 53. Vö. SKINNER, Machiavelli 16-17. és 24-25. valamint PACZOLAY, Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése 92–96.

¹⁴⁰ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XLII. 300.

¹⁴¹ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXIII. 141.

¹⁴² MONTAIGNE, Esszék I. könyv XLIII. 307. és I. könyv XLII. 304.

¹⁴³ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XVII. 83.

¹⁴⁴ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXXI. 246.

¹⁴⁵ MONTAIGNE, Esszék III. könyv X. 263.

¹⁴⁶ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XL. 287.

¹⁴⁷ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XL. 293.

¹⁴⁸ MONTAIGNE, Esszék III. könyv I. 9.

¹⁴⁹ MONTAIGNE, Esszék II. könyv VIII. 77.

¹⁵⁰ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XLII. 303.

¹⁵¹ MONTAIGNE, Esszék III. könyv I. 19.

¹⁵² MONTAIGNE, Esszék III. könyv I. 18.

megtestesítő és képviselő államrend természetesen már több, mint a hatalmat személyesen gyakorló fejedelem, mivel a hatalom már nem konkrét és ezért emberi tulajdonságokkal rendelkező, ám végső soron halandó személyhez, hanem állandósult, intézményesült berendezkedéshez kapcsolódik. Az engedelmisség így elvontabb szinten jelenik meg, mivel az állampolgárnak nem egy hús-vér emberrel kell azonosulnia, hanem elvont célokkal, köz- és államérdekkel, amelynek ugyan a közösség tagjaként része az adott egyén is, akinek azonban az engedelmisséget illetően mérlegelési joga nincs. Míg egy uralkodóról könnyebb azt állítani, hogy törvénszegő zsarnok, és könnyebb megtagadni tőle az engedelmisséget.¹⁵³ Ez a gondolat tipikusan az abszolutizmus teoretikusaiénak, és köztük kiváltképpen *Filmerének* felel meg, hiszen a népuralommal szembeni egyik fő ellenérvük az, hogy ebben az esetben a nép előbb zsarnoksággal vádolná a neki nem tetsző, adott esetben rendet tartó uralkodót, míg ezt követően el is ítélné őt.

Az államrend iránti engedelmisség ráadásul felment a magatartás helytelen következményei alól, míg az a személy, aki az államrend megváltoztatását célozza meg, bűnt követ el.¹⁵⁴ *Montaigne* a törvénybe ütköző, ám mégis a hatalom által megkívánt cselekedeteket nem minősíti engedetlenségre okot adóknak, bár ő maga megpróbálna elmenekülni a végrehajtásuk elől.¹⁵⁵ Jóllehet az ilyen cselekedetek *Montaigne* értékrendszerétől távol állnak, az engedelmisség és a belenyugvás érződik a sorokon. Mindezek alapján nem meglepő az engedelmisségnek az a tulajdonképpen feltétlen és érzelmi töltettel is átitatott volta¹⁵⁶, amely minden nemű lázadást, legyen az akár az államforma megváltoztatása iránt, megtilt az alattvalók számára, sőt megköveteli, hogy az állampolgár szeresse a születése szerinti országát.¹⁵⁷

Az államrend nem működhet törvények nélkül, amelyek pedig arra valók, hogy előírják az ember kötelezettségeit, anélkül, hogy az ítélőképességére bíznák, hogy felismerje azokat.¹⁵⁸ A törvényekbe való beleszületés után már csak alázattal,¹⁵⁹ áhítattal kell engedelmeskednie és alávetnie magát mind a törvényeknek¹⁶⁰, mind a szent léleknek.¹⁶¹ Ekkor lesz belőle jó ember,¹⁶² jó keresztény¹⁶³ és végül jó polgár, aki ellenzi a zavargásokat és az újításokat¹⁶⁴, még akkor is, ha az ország törvényei a természeti törvényekkel¹⁶⁵ ellentétben¹⁶⁶ az emberi szeszély szerint változnak¹⁶⁷. *Montaigne* szerint általában a törvény erejét és betartását¹⁶⁸, majd különösen az engedelmisség jelentőségét azért nem lehet eltúlozni, mert az Isten által az embereknek adott legelső törvény a pusztá engedelmissége, amelyből minden más erény születik.¹⁶⁹

¹⁵³ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVI. 177.

¹⁵⁴ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXIII. 140.

¹⁵⁵ MONTAIGNE, Esszék III. könyv I. 6.

¹⁵⁶ MONTAIGNE, Esszék III. könyv IX. 234.

¹⁵⁷ MONTAIGNE, Esszék III. könyv IX. 193.

¹⁵⁸ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 174.

¹⁵⁹ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 174.

¹⁶⁰ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 284.

¹⁶¹ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 130.

¹⁶² MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 174.

¹⁶³ MONTAIGNE, Esszék I. könyv LIV. 355.

¹⁶⁴ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVIII. 225.

¹⁶⁵ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXXVI. 258.

¹⁶⁶ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XLIII. 308.

¹⁶⁷ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 285.

¹⁶⁸ MONTAIGNE, Esszék I. könyv XXVII. 210. Vö. MONTAIGNE, Esszék I. könyv XLVI. 315.

¹⁶⁹ MONTAIGNE, Esszék II. könyv XII. 175.

Montaigne vallási szkepticizmust mutató gondolataiban – nem mentesen a francia vallásháborúk és anarchikus állapotok hatásától és valóságától,¹⁷⁰ sőt állandó fenyegetettségétől – erős központi hatalom és egységes királyság iránti vágyakozás érhető tetten.¹⁷¹ Ez a biztonságra törekvő természetes emberi igény az engedelmisség feltétlenségében mutatkozik meg, amely a népuralom veszélyének réméből következően a népuralmat elvető abszolutista szerzőknél is vezérlő elvként vonul végig eszmerendszerükben. Így *Montaigne* a kiszámítható biztonság igénye és a belőle fakadó feltétlen királyhű engedelmisség révén rendkívül közel áll a patriarchális államelmélet központi gondolatának magjához.

7. Bacon

Jóllehet *Francis Bacon Új Atlantisz* című munkája szűk értelemben vett tudományos utópia, a sziget maga az állam által fenntartott és működtetett kísérletező tudományos műhely, a mű központi helyén mégis egy, a természet törvényétől elrendelt és tiszteletreméltó¹⁷² családi ünnep található, amely számos patriarchális elemet hordoz, míg a fő mondanivaló, a tudományos kísérletezés eredményei és lehetőségei a mű utolsó harmadát foglalják el.

Az ünnepségre, amelyet bárki megünnepelhet, aki megérte, hogy egyszerre harminc élő leszármazottját láthatja, akik mind túlhaladták a hároméves kort.¹⁷³ Az uralkodó egyenesen barátnak és hitelezőnek tartja az ilyen szülőt, hiszen a népességnövelés révén adósává válik.¹⁷⁴ A király ezt hírnökök útján előjogokat, jövedelmeket, mentességeket felsoroló okirattal és a leszármazók számával megegyező szőlőszemet tartalmazó aranyfürttel hálálja meg.¹⁷⁵ Abból a célból, hogy az ünnep nevéhez méltó legyen, két nappal az ünnepség előtt mindennemű családon belüli pert, viszályt, elcsendesítenek, a szegény családtagok segélyezéséről gondoskodnak, a bűnnel terhelteket vagy a „benye és gyalázatos életet”¹⁷⁶ folytatókat megrójják, a házassági kérdéseket megbeszélik. Jóllehet a város főhivatalnoka ezen a két napon a családfő rendelkezéseinek és parancsainak jelenlétével tekintélyt kölcsönöz, ha egy családtag nem engedelmeskedne, erre mégis „ritkán van szükség, olyan engedelmisséget tanúsítanak a természet rendjével szemben.”¹⁷⁷

¹⁷⁰ DUNHAM, Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből 225.

¹⁷¹ ALMÁSI, Az értelem kalandjai 55–58. és 104–108. *Montaigne* életében a félelem állandó és konkrét, tehát jelenbeli félelmet jelentett, míg ismerőse, *Bacon*, aki meg is látogatta, a jövőtől tartott. Ebből következően *Montaigne* azért vágyott az erős központi hatalomra, hogy rend legyen, míg *Bacon* azért tartotta azt megőrzendőnek, hogy rend maradjon. Az engedelmisség, az államforma bármilyen megváltoztatásának tilalma természetesen mindkét esetben elméletük *sine qua nonja*. Vö. SZIGETHY, A machiavellizmus 33–51. és ANTALFFY, Machiavelli és az állam tudománya 265–283. *Bacon* korára és dilemmáira rendkívül találó *Szigethy Gábor* megállapítása, miszerint a rend csendje az alattvalók némasága. SZIGETHY, A machiavellizmus 55.

¹⁷² BACON, Új Atlantisz 29.

¹⁷³ BACON, Új Atlantisz 29.

¹⁷⁴ BACON, Új Atlantisz 31.

¹⁷⁵ BACON, Új Atlantisz 31–32.

¹⁷⁶ BACON, Új Atlantisz 29.

¹⁷⁷ BACON, Új Atlantisz 29–30.

A család csakúgy Bacon *Új Atlantisz*ában, mint Morus *Utópiájában* szakrális védettség alatt áll.¹⁷⁸ Az ünnepség istentisztelettel kezdődik, és himnuszénekkel¹⁷⁹ majd atyai közvetítéssel adott isteni áldással¹⁸⁰ zárul. A himnusz tárgya mindig Ádámnak és Noénak, akik az emberiség atyjai vagy Ábrahámnak, aki a hívők atyja, a dicsérete.¹⁸¹ Az atya Isten áldásának közvetítőjeként szakrális személlyé válik, aki ezáltal egyházi hatalmat is nyer. Isten áldását ő, és nem más nyújtja családtagjainak, sőt, az arra érdemeseket jutalomból külön kiemelve felszólítja Isten dicsőítésére.¹⁸²

Filmer államelméletére utalva rendkívül fontos kiemelnünk, hogy Bacon mind az ünnepség létalapját, mind a család atya parancsolási jogát, mind a családtagok iránta való engedelmisségének a kötelességét a természeti törvényektől elrendeltnek és a természet rendjéhez illőnek tekinti. Így az atya parancsolási joga, a neki való engedelmisség nemcsak természeti állapot, azaz ténybeli, hanem természeti törvény, azaz jogkérdés is. Bacon tehát, Filmerrel egyező módon, az atyai hatalmat és az ebből következő engedelmisséget a természeti törvényekből, de nem a természetjogból vezeti le.¹⁸³ Tehát a családfő iránti engedelmisség és a hatalma alatt állók magatartása az állam iránti engedelmisséget jelenti. A család és az állam ezáltal a tagjai, alattvalói engedelmissége révén működik.

A patriarchális elemeket tartalmazó világi attribútumok ugyancsak számosak az ünnepség alatt. Az atya valóságos uralkodóként viselkedik, mivel mind trónjával, mind egyedüllétével elkülönül és kiemelkedik a tömegből, amely a vendégeket és a gyermekeit is jelenti.¹⁸⁴ Ülve fogadja a hódolatokat, a követeket, ugyanakkor állva veszi át a tekercset és a bőséget jelképező arany szőlőfürtöt. Az ünnepség előtti két napon a háborgó családtagok között rendet és békét teremt, igazságot szolgáltat, segíti a rászorulókat, ügyeket, ezek közül is főként házasságiakat intéz. Ez a tevékenységlista tartalmilag mindenben megfelel az uralkodó tetteinek és egy koronázási szertartásnak. Az családapa tehát uralkodóként látja el családfői teendőit, más megfogalmazásban, családfői minőségében, de mégis uralkodói feladatokat lát el. A családfői és uralkodói szerep tehát az ünnepség alatt szétválaszthatatlan.

Hasonlóképpen szétválaszthatatlan az atya világi hatalma és szakrális jellege. Az atya ugyanis az ünnepség során végig Isten oltalma alatt áll. Ezáltal az atya uralkodóhoz hasonló tevékenysége is isteni védelmet élvez. Míg az ünnepség végén az atya, és nem más közvetíti Isten áldását a családjának. A családfő valójában ezzel a kizárólagossággal az áldás közvetítőjének személyéből annak igazi adójává alakul át. Összességében az ünnepség, fenséges, szertartásos, számos tekintetben egy királyi koronázáshoz hasonló. *Új Atlantisz* családja valójában királyivá emelt család,

¹⁷⁸ A két *Utópia* társadalmi összehasonlítása során Morton arra mutat rá, hogy *Új Atlantisz*ban társadalmi különbségek, sőt egyenlőtlenség található, amellet, hogy a család erősen patriarchális berendezkedésű, míg Morus esetében a családi érzelmeket még kommunisztikus tulajdonságokkal is vegyítette. MORTON, *The English Utopia* 78–86. Mindkét utópiára igaz, hogy tudósok kormányozzák, csak Morusnál a tudósok szociális igazságossága, míg Baconnál a természettudományos alkotó munka a boldogság forrása. HANKISS-MAKKAI, *Anglia az újkor küszöbén* 143.

¹⁷⁹ BACON, *Új Atlantisz* 32.

¹⁸⁰ BACON, *Új Atlantisz* 32.

¹⁸¹ BACON, *Új Atlantisz* 32.

¹⁸² BACON, *Új Atlantisz* 32–33.

¹⁸³ A természet és az engedelmisség fogalma magától értetődően a társadalmi-politikai mellett Bacon tudományos elgondolásából is következik. „A tudás, mint természetet formáló hatalom, a természeti törvénynek való engedelmisség által kivívott uralom a természet fölött.” Az elgondolás forradalmi voltából később a puritánok buzgón merítették politikai és vallási nézeteik megformálásakor. HANKISS-MAKKAI, *Anglia az újkor küszöbén* 142.

¹⁸⁴ BACON, *Új Atlantisz* 30.

amelyben *Bacon* nemcsak az atyai és uralkodói szerepeket, hanem a hatalomgyakorlás világi és szakrális síkjait is egy rendszerben, egy személyben és magatartás-együttesben ábrázolja. Emellett a rendszer alapját az adja, hogy az idő múlása érték, tehát a kor érdem, amelyet az emberi, a természeti és az isteni törvények szerint is tisztelni kell.

A főhatalom iránti engedelmisség mind az *Új Atlantisz*ban, mind az *Esszék*ben a családfő iránti engedelmisségen túlmenően számos esetben a vallási egységgel illetve az egyház és papjai iránti engedelmisséggel továbbá adott esetben akár az érzelmekkel fonódik össze. A főhatalom döntése értelmében *Új Atlantisz*ban a hajótöröttek hat heti ott tartózkodást valamint biztonságot, figyelmes és méltányos bánásmódot nyertek. Ez a megkönnyebbülés vezette őket a hála kinyilvánítására, a parancsok iránti teljes engedelmisségre és annak kifejezésére, hogy igaz és hűséges szolgák lesznek.¹⁸⁵ Tehát a védelem biztosításán túlmenően, a nagyvonalú anyagi juttatások az atyai funkciót, míg az engedelmisség a feltétlenséget, sőt, az érzelmi azonosulást helyezi előtérbe.

A vallás szerepét az engedelmisség elérése érdekében az *Esszék*ben külön fejezet tárgyalja. Jóllehet az alapvető cél, hogy a vallás egységét értelemszerűen, az engedelmisséget pedig főként, de nem kizárólagosan a valláson belül kell elérni, mivel a vallás tartja össze a társadalmat, az Isten pedig féltékenyen szerető Isten, ezért a vallása nem tűr meg vetélytársakat.¹⁸⁶ Ugyanakkor az engedetlenség a politikai hatalom irányában is kihat. A vallási egység elérése és megerősítése érdekében *Bacon* felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalom törvényei és az emberek közötti szeretet nem sérülhet.¹⁸⁷ Továbbmenve, *Bacon* azt is nyomatékosítja, hogy a fegyverrel, véres erőszakkal történő lelkiismereti kényszer gyakorlása és a vallás terjesztése, kivéve a „nyílt botrány, az istenkáromlás s az államra veszélyes egyházi praktikák esetét”¹⁸⁸ kifejezetten tilos. „Még kevésbé [szabad] zendülést szítanunk; összeesküvéseket, forradalmakat szentesíteniünk; fegyvert adnunk a nép kezébe, és a többi, s bármiféle Isten kegyelméből való hatalom megdöntésére törekednünk.”¹⁸⁹ *Bacon* tehát az állam érdekeit még az egyházzal szemben is oltalmazza, valamint elveti az Isten kegyelméből, az ő hatalmával felruházott uralkodókkal szembeni bármilyen ellenállást.¹⁹⁰ Így a zsarnokölés nála is szigorúan tilos, és a kevesebbtről a többre való következtetés logikája alapján a vallási egységbe, végső soron az isteni törvényekbe ütközik. „A tekintély ugyanis az, amellyel Isten övezi föl a fejedelmeket, s szigorúan tiltja is annak megoldozását: *Solvam cingula regum.*”¹⁹¹

8. Filmer

A patriarchális államelmélet valódi célja és jelentősége abban áll, hogy elérje az alattvalók engedelmisségét. Mivel *Filmer* elmélete az atyai hatalomról mind I., mind II. *Jakab* számára

¹⁸⁵ BACON, *Új Atlantisz* 16.

¹⁸⁶ BACON, *Esszék* III. 12.

¹⁸⁷ BACON, *Esszék* III. 16.

¹⁸⁸ BACON, *Esszék* III. 16.

¹⁸⁹ BACON, *Esszék* III. 16.

¹⁹⁰ *Bacon* érvelésének hátterében a késő *Erzsébet*-kor feszes csendje áll, amelynek oka a rendezetlen trónöröklés és az ebből következő feszültség, kiszámíthatatlanság. „A rend a hatalomban ülők számára biztosítja a hatalom élvezetét; a hatalom várományosai számára a nyugodt erőgyűjtés lehetőségét. Így a rend: közérdek; a hatalom szilárdsága: a rend biztosítója. [...] Mindenkit óvatossá tesz a félelem. [...] Rossz emberek között bátorság kell a hallgatáshoz.” SZIGETHY, A machiavellizmus 46–47. és 50. *Szigethyvel* ellentétben *Kardos Tibor* *Bacon* pátoaszát és optimista lendületét emeli ki az írásokból. KARDOS, Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása 356.

¹⁹¹ BACON, *Esszék* XV. 63. [A királyok bilincseit feloldja. Ószövetség, Jób könyve 12:18.]

alkalmasnak tűnt az engedelmisség kivívására, nem véletlen, hogy a toryk a kizárási válság (1679–1681) alatt könyv alakban a Patriarchát megjelentették, sőt a mű a következő évszázadban is kisebb reneszánszát élte. *Filmer* elmélete ráadásul államformától függetlenül vallja, hogy az alattvalók, illetve az állampolgárok a hatalom iránt feltétlen engedelmisséggel tartoznak, mivel a hatalom bármelyik formájában az atyai természetes hatalomból fakad. „*A világ összes királyságai vagy államai, attól függetlenül, hogy a fejedelem a nép közvetlen atyja, vagy a legfelsőbb atya közvetlen leszármazottja, vagy bitorlás útján trónhoz jutott uralkodó, vagy éppenséggel a nemesség vagy nép által megválasztott, és attól függetlenül, hogy autokrácia vagy demokrácia útján kormányozzák az államot, az autoritás – lehet az egy személy vagy a sokaság autoritása – csakis a legfelső atya igazi és természetes autoritása. A világ végéig fennálló természetes jog a legfelső atyának a sokasággal szembeni joga, de lévén ez Isten titkos akarata, sokan visszaélnek a lehetőséggel, és igazságtalanul jutnak e joghoz.*”¹⁹² *Filmer* tehát tisztában van azzal, hogy egyrészt több államforma létezik, sőt azzal is, hogy egy állam léte nem feltétlenül törvényes eszközökben gyökerezik, mégis mindegyik esetben ragaszkodik ahhoz, hogy a hatalom iránt feltétlen engedelmisséggel tartozunk, mivel a hatalom gyakorlója a legfelső atya jogával rendelkezik. *Filmer* továbbá azt sem téveszti szem elől, hogy mivel Isten akarata kifürkészhetetlen, ezért számosan vissza is élnek az uralkodás jogával, akár annak megszerzését, akár annak gyakorlását nézzük. A fent említett *arcana imperii* így válik igazán a kormányzás titkából valódi titokzatossággá.

Minthogy a hatalom, mint fent láttuk, nem tűri sem a kritikát, sem a megkérdőjelezését, az engedelmisségnek feltétlennek kell lennie, ugyanakkor az is igaz, hogy az alattvalók feltétlen engedelmissége, nem jelentheti azt, hogy az uralkodó bármit megtehetne. A kettő között az a lényeges különbség, hogy az engedelmisség az alattvalók magatartása, amely feltétlen kell, hogy legyen, míg az uralkodó tettei, min fent láttuk, az isteni és természetjog valamint a királyságok alapvető törvényei alapján korlátozottak, tehát az uralkodó nem tehet meg bármit, de akármit is tesz, az iránt feltétlen engedelmisséget követelhet. „*A király, döntéseinek közlésével, felkészíti a népet arra, hogy mi az, amit egy alattvalónak tűnie kell, olyan értelemben, hogy nem tartandó helyesnek, ha a király bántalmazza alattvalóit, viszont helyénvaló, ha kárt okozó tetteiért a király a nép részéről büntetlen marad.*”¹⁹³

Mindazonáltal az engedelmisség nemcsak feltétlen, hanem egyetemes is az uralkodó iránt. „*[Jézus] utasítása a világ minden népéhez szólt, akiknek oly mértékben kötelességük a törvényes királyaikkal szembeni engedelmisség, mint bármilyen hódítóval vagy bitorlóval szemben.*”¹⁹⁴ A család és az öröklés keretének a világra való a kiterjesztésén túl, és természetesen ezekből következően, ezek mintájára az engedelmisségnek a kiterjesztése is megtörténik *Filmer*nél. Mindezekkel ellentétben, a Bibliát idézve és elemezve, *Filmer*nek van egy olyan közbevetett részmegállapítása is, amelynek az értelmében még az engedelmisség is korlátozott. „*Csak Isten törvénye tarthat vissza engedelmisségünkben.*”¹⁹⁵ Ez a megállapítás már előrevetíti az isteni és a világi törvény konfliktusát.

Mindezekből következik, hogy a törvény és az engedelmisség összeütközése esetén olyan probléma merül fel, amely az alattvalót nehéz döntés elé állítja, hiszen vagy a világi, esetleg isteni törvényeket, vagy az engedelmisség követelményét szegi meg. *Filmer* ezt a problémát azzal a jogos kérdéssel vezeti fel, hogy „*vajon bűnnek minősül-e az alattvaló engedetlensége az esetben, ha a királyi rendelet a monarcha önnön törvényeibe ütközik. Az elégtétel megadásának kedvéért e fejtegetés során arra a következtetésre*

¹⁹² FILMER, Patriarcha I/10. 55–56.

¹⁹³ FILMER, Patriarcha III/2. 89.

¹⁹⁴ FILMER, Patriarcha III/3. 94.

¹⁹⁵ FILMER, Patriarcha III/3. 92.

*kell jutnunk, hogy nemcsak az emberi, hanem az isteni törvények esetében is életbe léphet törvény ellen szóló rendelet, melynek betartása szükségeszerű. [...] [Példának okáért] hasonló helyzettel szembesülünk az esetben, amikor a király katonai szolgálatra kényszeríti alattvalóját, akinek nem állhat jogában a háború jogosságának avagy igazságtalanságának megvizsgálása, de köteles engedelmeskedni, mivel nincs felbatalmazása királyságok jogosultságának vagy háborúk okainak megítélésére, és arra sem felbatalmazott egyetlen alattvaló sem, hogy a király önnön törvényeinek megszegéséért bírálja saját uralkodóját.*¹⁹⁶ Hiába szegi meg a király akár az isteni jogot is, az alattvaló akkor sem ítélkezhet felette. Az isteni jog megsértésének elbírálására egyedül Isten jogosult, azaz a nép nem veheti át Isten szerepét. Mindazonáltal az uralkodónak, ezt nem lehet elégszer nyomatékosítani, valóban tiszteletben kell tartania az isteni jogot és a természet törvényeit. Ezen a forráshelyen Filmer csak az alattvalók szembeszegülési jogával foglalkozik, amelyet következetesen tagad, hiszen az egész világrend, benne az isteni és emberi renddel omlana össze, ha megengedné az uralkodókkal szembeni engedetlenséget és a nép általi felelősségre vonását.¹⁹⁷

Filmer tehát elismeri, hogy a király nem tehet meg mindent, de még ha a kormányzás és parancsolás során akár bűnt is követne el, de a nép viselkedése ez esetben is csak az engedelmességre korlátozódhat. A szankció kiszabása az isteni jog megsértése miatt annak birtokosáé, tehát kizárólag Istené lehet. A hatalommal szembeni ellenállás pedig Isten szemében továbbra is bűn marad, mivel a királyok is az ő akaratából jutottak trónra, Isten akaratát a pór nép súlyos következmények nélkül pedig nem kérdőjelezheti meg. „A fejedelem rendrentasítása vagy a nép szenvedéssel való megbüntetése, amelyet az egyik uralkodónak egy következővel való helyettesítése okoz, akár a nemesség egy részének indítványozása, akár nép zendülés eredményeként, Isten saját kedve szerinti cselekedeteként könyvelhető el, s az Ő döntése minden esetben – hisz hatalma van királyságokat adományozni vagy elvenni – teljességgel igazságos. Azonban Isten döntésének felbatalmazás nélküli kivitelezése vétkeknek minősül és elítélendő. Isten nem fogja a téves emberi cselekedeteket helyes, felsőbbrendű rendeletek megszabta megvalósításokká változtatni.”¹⁹⁸ Tehát csak Isten döntheti el, hogy ki kerül trónra, és nem a nép. A lázadás így Istennel szembeni bűn, és még ha sikerül is megdönteni az uralkodót, a felkelés akkor is istentelen tett marad. Az elégedetlen alattvaló, nem Isten, hanem legfeljebb más személyek, a túlélők szemében dicsőülhet meg, amikor lázadása miatt mártírként tekintenek rá. „Az alattvaló országa mártírjává válhat a saját uralkodójával szembeni árulás révén.”¹⁹⁹

A lázadás helyett kézenfekvő, ha a vitás kérdéseket az arra hivatott fórum előtt rendezik az érintett felek. A kora újkorban azonban a főhatalom érintettségét vizsgáló, bíráló szerv nem létezett, nem létezhett. Problematikus és tisztázatlan, hogy a nép, a nemesség és az uralkodó közötti

¹⁹⁶ FILMER, Patriarcha III/7. 100.

¹⁹⁷ A természet rendjének és az emberi törvényeknek, valamint a családfeji hatalommal való szembeszegülésnek egészen más oldalról való konfliktusát idézi Filmer, amikor az engedelmességet illetően hosszan hivatkozik Bodin nyomán a rómaiakra, miszerint a római családapa tetszése szerint adhatta el saját gyermekeit. FILMER, Patriarcha II/4. 65. Jóllehet a forráshelyen a *pater familias*, a *patria potestas*, sőt a *pater familias coercitiós* jogköre is feltárul, nyomatékosítanunk kell, hogy az idézetet Filmer is Bodintól vette át, aki Az államról című művében döntően a római jog és történelem terminológiáját használta. Másrészt történelmietlen lenne, és a jelenségek indokolatlan visszavetítésének csapdájába esnénk, ha a római jogbeli *pater familiast* látnánk Filmer patriarchális elméletében! Maga Filmer írja le könyvének minden fejezetében, hogy Adámot tekinti az első ősatyának, és belőle vezeti le elméletét. A római elemek csak megerősítésül szolgálnak Filmernek. FILMER, Patriarcha II/4. 66. Ugyanakkor ezzel ellentétben, a népről értekezve Filmer kifejezetten fő érvként tekint elmélete igazolásaként a rómaiakra. RIGÓ, A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban 88-100.

¹⁹⁸ FILMER, Patriarcha I/9. 55.

¹⁹⁹ FILMER, Patriarcha I/1. 47.

(jog)vita esetén ki döntsön, ugyanis mindig kettő az egy arányban le tudják az egyiket szavazni. Ráadásul, a vádló egyben ítélővé is válik, ami pedig jogilag megengedhetetlen. Sőt, az sem tisztázott, hogy a vita súlyát, tehát, amikor már valóban dönteni kellene a felek között, ki állapítja meg, azaz ki legyen az a szerv, amely megállapítja, hogy a király ellen dönteni kellene, és még meg is hozza ezt a döntést.²⁰⁰ *Filmer* pedig abszurdnak, nevetségesnek és hallatlannak tartja, hogy az uralkodót bármelyik a két másik érintett fél közül eljárás alá vonja, vallassa majd *ad absurdum* elítélje.

Az angol politikai életben azonban az engedelmisség mértékére kialakult a passzív engedelmisség gyakorlata, amely részben, legalábbis a nyilvánosság szintjén feloldja a fenti problémát. „Mivel azonban az uralkodói iránti engedelmisség szabályainak betartása nem lehetséges a királyi rendeletek szempontjainak bizonyos ismerete nélkül, szükségessé válik – amikor az udvar engedelmisségre szólítja fel az alattvalókat –, hogy mindenki elegendő ismeretre tegyen szert az engedelmisségből fakadó tevékenység vagy akár szennvedés megfelelő szabályozása érdekében. Az uralkodói parancs jellegének megfelelően, aktív vagy passzív engedelmisség az alattvalói visszajelzés, ez viszont nem hatalomkorlátozást sugall, hanem csupán az engedelmisség mértékére utal.”²⁰¹ A törvény tehát csak az engedelmisség tartalma megismerésének a forrása. A törvénnyel való azonosulás, azaz az engedelmisség foka pedig nem más, mint a hatalom mértékének a látletele. *Filmer* tisztában van azzal, hogy ha az alattvaló csak passzív engedelmisséget tanúsít, tehát csak nem tesz a hatalom igényei ellenében, vagyis csak tartózkodik a törvénytelen cselekedetektől, akkor az már valóban sérti az aktív engedelmisség elvét, tehát azt, amikor az alattvaló tevékenyen követi a hatalom utasításait. A passzív engedelmisség számos esetben az uralkodói parancs ellen is hathat, például, amikor valaminek a tevésére szólít a monarcha. Így kénytelen-kelletlen *Filmer* átértelmezi a passzív engedelmisséget, és ezért arra az engedelmisség első fokával egyenlőként, tehát csak az engedelmisség mértékeként tekint. *Filmer*nek ez a módszere ugyanakkor korántsem egy újabb frappáns átfogalmazás, hanem az a reformáció korára visszamenő angol gyakorlat, amikor az alattvalókkal szemben a hatalom megelégedett azzal, hogy ne sértse tevőlegesen és főként nyilvánosan az érdekeit, míg a magánszférában mindenki úgy tett, tehetett, tipikusan olyan vallást követhetett, amelyet csak szándékában állt.

Rekonstruálva *Filmer* gondolatait, következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy a politikai, uralkodói hatalom a kezdetektől fogva természetes és abszolút, hiszen Ádám nem osztozott annak gyakorlásában senkivel. Mivel a monarcha hatalma Ádámon keresztül *Isten* akarátának megnyilvánulása, e hatalom teljes mértékben legitim, s az iránta tanúsított feltétlen engedelmisség erkölcsi parancsként *Isten* iránti engedelmisség is.²⁰² A patriarchával szembeni ellenállás tehát magával *Istennel* való szembeszegülés, így az ellenállás és az engedetlenség bűn. Az engedelmisség és hűség pedig erkölcsi kötelesség az atyai uralkodó felé.²⁰³ A nép tűréshatára az engedelmisség és hűség terjedelmét illetően azonban mint a történelem mutatja, nem szorítható elméletek közé.

²⁰⁰ FILMER, Patriarcha I/2. 48–49.

²⁰¹ FILMER, Patriarcha I/1. 45.

²⁰² FILMER, Patriarcha I/10. 56.

²⁰³ VÖ. RADÓ, I. Jakab király Triplici nodo, triplex cuneus című vitairata 64–65. *Sashalmi Endre* ugyanakkor kiemeli, hogy a Biblia és a teológiai érvek mellett az uralkodók isteni jogalapjához mindenütt az adott ország sajátos joga kapcsolódott, miáltal a jogi és teológiai érvek szétválaszthatatlan kapcsolatban álltak egymással. SASHALMI, Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény 34. Lásd továbbá: KONTLER, Az állam rejtelmek 91–99. KISTELEKI, Az abszolút monarchia teoretikus gyökerei 68–106.; SASHALMI, Az abszolutizmus: az abszolút monarchia elmélete 13–67. *Várkonyi Gábor* a teológiai és jogi síkot kiegészítve nyomatékosítja, hogy a kora újkorban „allegorikus formában az atya személye biztosította és fejezte ki a teremtett világ egységét.” VÁRKONYI, Az atyák hatalma 87.

9. Következtetés

A megvizsgált hét szerző gondolataiból látható, hogy az engedelmesség, jóllehet mind az uralkodók, mind az abszolutizmus teoretikusai az abszolút engedelmesség tanát tartották üdvöztetőnek, bizonyos mértékű korlátokkal volt körbe véve. Ezek a korlátok korántsem csak az isteni jog, a természetjog vagy az ország alapvető törvényei (*leges fundamentales*) voltak, hanem olyan látszólag ártatlan, már-már toposzszámba menő, de a gyakorlat szintjén kifejezetten forradalmi korlátok is, mint *Erasmus* körkörös érvelésének eredménye, miszerint az uralkodó korlátja a maga, vagyis nemcsak személyének jósága, hanem uralkodásának, tetteinek elfogadottsága is. Ezt az esetet pedig, ami *Filmer* és a többi abszolutista teoretikus polgárháborútól való félelmét megalapozta, ténylegesen a fegyverek döntötték el. Tehát, a végső szót minden érvelés, elmélet ellenére a nép mondta és mondja ki a mai napig, azt, hogy mikor jön el az az időpont, amikor a kizökkent időt helyre kell állítani, avagy a forradalom kora újkori jelentésében, az állapotok a körforgás révén vissza kell térjenek (*revolutio*) abba a harmonikus állapotba, amelyet mind *Arisztotelész*, mind a létezés nagy láncolata révén a középkori gondolkodók, de még *Shakespeare* is számtalanszor megírt, hiszen ez a legjobb családban is előfordul.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI Miklós: Az értelem kalandjai. Budapest 1980
ANTALFFY György: Machiavelli és az állam tudománya. Budapest 1986
BACON, Francis: Esszék (ford.: JULOW Viktor.). Budapest 1987
BACON, Francis: Új Atlantisz (ford.: SARKADY János.). Szeged 2001
BARLAY Ö. Szabolcs: Utószó. In: ERASMUS, Roterodamus: A keresztény fejedelem neveltetése (ford.: CSONKA F.). Budapest 1992
BODIN, Jean: Az államról (ford.: MÁTÉ Györgyi. – CSÜRÖS Klára). Budapest 1987
DUNHAM, Barrows: Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből (ford.: KISLÉGI Nagy Dénes). Budapest 1968
ERASMUS, Roterodamus: A keresztény fejedelem neveltetése (ford.: CSONKA Ferenc). Budapest 1992
ERASMUS, Roterodamus: A nőről és a házasságról (ford., bev., vál.: PETNEHÁZI Gábor). Szeged 2011
ERASMUS, Roterodamus: Enchiridion Militis Christiani. Kézikönyv Krisztus katonájának (ford.: HEIDL György). Budapest 2000
FERENCZI László: Jean Bodinről. In: BODIN, Jean: Az államról. Budapest 1987
FILMER, Sir Robert: Patriarcha. In: FILMER, Sir Robert: Patriarcha és egyéb írások. (ford.: NAGY Levente) Kolozsvár 2003
HANKISS Elemér – MAKKAI László: Anglia az újkor küszöbén. Budapest 1965
KARDOS Tibor: Igazságok és kérdések Erasmus körül. In: KARDOS Tibor: Élő humanizmus. Budapest 1972
KARDOS Tibor: Machiavelli tökéletesen immanens gondolkodása. In: KARDOS Tibor: Élő humanizmus. Budapest 1972
KARDOS Tibor: Morus Tamás élete és Utópiája. In: MORUS Tamás: Utópia (ford. KARDOS Tibor). Budapest 1989
KARDOS Tibor: Párbeszéd Morus Tamásról. In: KARDOS Tibor: Élő humanizmus. Budapest 1972
KISTELEKI Károly: Az abszolút monarchia teoretikus gyökerei. In: KÉPES György (szerk.): Az abszolút monarchia. Budapest 2011
KONTLER László: Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest 1997
MACHIARELLI, Niccolò: A fejedelem (ford.: LUTTER Éva). In: Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest 1978
MACHIARELLI, Niccolò: A háború művészete (ford.: MAJTÉNYI Zoltán). In: Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest 1978

- MACHIAVELLI, Niccolò: A luccai Castruccio Castracani élete, (ford.: IVÁNYI Norbert). In: Niccolò Machiavelli Művei I., Budapest 1978
- MACHIAVELLI, Niccolò: Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről (ford.: LONTAY László). In: Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest 1978
- MACHIAVELLI, Niccolò: Kөрkép a franciaországi állapotokról (ford.: IVÁNYI Norbert). In: Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest 1978
- MACHIAVELLI, Niccolò: Kөрkép a német állapotokról (ford.: IVÁNYI Norbert). In: Niccolò Machiavelli Művei I. Budapest 1978
- MARIUS, Richard: Thomas More. A Biography. Cambridge (MA) 1999
- MÉSZÁROS István László: A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban. DÍKÉ 2022/1 sz. 182–200.
- MONTAIGNE, Michel.: Esszék (ford.: CSORDÁS Gábor). Pécs 2013
- MOÓR Gyula: Morus. In: MORUS Tamás: Utópia (ford.: KARDOS Tibor). Budapest 1943
- MORTON, Arthur Leslie: The English Utopia. Berlin 1978
- MORUS, Tamás: Utópia (ford.: KARDOS Tibor). Budapest 1989
- PACZOLAY Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Budapest 1998
- RADÓ Bálint: I. Jakab király Triplici nodo, triplex cuneus című vitairata. In: FRANK Tibor (szerk.): Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók a brit történelemről. Budapest 2004
- RIGÓ Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In: MENYHÁRD Attila – VARGA István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. Budapest 2018
- RIGÓ Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimációja a kora újkorban. Budapest 2020
- RIGÓ Balázs: Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében. Jogtudományi Közöny 2017/2 sz. 66–75.
- SASHALMI Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In: KISS Gábor – RADÓ Bálint – SASHALMI Endre (szerk.): Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény. Budapest 2006
- SASHALMI Endre: Az abszolutizmus: az abszolút monarchia elmélete. In: KÉPES György (szerk.): Az abszolút monarchia. Budapest 2011
- SASHALMI Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800. Pécs 2015
- SKINNER, Quentin: Machiavelli (ford.: PÁLOSFALVI Tamás). Budapest 1996
- SZIGETHY Gábor: A machiavellizmus. Budapest 1977
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: Erasmus és magyar barátai. Budapest 1941
- VÁRKONYI Gábor: Az atyák hatalma. In: VÁRKONYI Gábor: Ünnepek és hétköznapiak. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon. Budapest 2009